

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΙΩ. ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΕΝ ΤΩ ΕΘΝΙΚΩ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΕΓΕΛΟΥ

ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΑΥΤΗΣ

ΕΠΙ ΤΗΝ ΝΕΩΤΕΡΑΝ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΝ ΔΙΑΝΟΗΣΙΝ

ΤΟΜΟΣ Β΄

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1939

Ε.Υ.Δ. της Κ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΙΩ. ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΕΝ ΤΩ ΕΘΝΙΚΩ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΕΓΕΛΟΥ

ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΑΥΤΗΣ

ΕΠΙ ΤΗΝ ΝΕΩΤΕΡΑΝ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΝ ΔΙΑΝΟΗΣΙΝ

ΤΟΜΟΣ Β΄

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1939

Ε.Υ.Δ. της Κ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Γ. Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ἢ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ¹

39. Η ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

1. Ἡ θρησκεία ἔχει, ὡς εἴρηται, ὑποκείμενον τὸν θεόν, τὴν αἰδίον ἀλήθειαν, καὶ ταύτην νοεῖ κατὰ τὴν μορφήν συμβολικῶν παραστάσεων. Καὶ ἡ ἀπόλυτος δὲ θρησκεία, ἡ χριστιανική, δὲν ποιεῖται ἐξαιρέσιν ἀλλ' ἀντιλαμβάνεται ὡσαύτως τῆς αἰδίου ἀληθείας δι' εἰκόνων. Ἡ ἀπόλυτος δ' ὅμως ἀλήθεια, ὡς ἀπόλυτος λογικὴ ἰδέα θεωρουμένη, δὲν δύναται προσφυῶς νὰ ληφθῆ διὰ παραστατικῶν εἰκόνων ἀλλὰ μόνον διὰ καθαρῶν ἐννοιῶν· μόνη ἢ καθαρὰ νόησις εἶναι δυνατὸν νὰ καταλάβῃ τὸν θεόν, ἀφοῦ αὐτὸς ὁ θεὸς ὑπάρχει ἄπειρος ἐννοια. Ἡ δὲ γνῶσις τοῦ θεοῦ, ἢ οὐχὶ δι' ἀπεικονίσεως τοῦ ἀφηρημένου ἀλλὰ κατὰ τὸν ὑπέριστατον τύπον τῆς λογικῆς νοήσεως τελουμένη, εἶναι ἡ φιλοσοφία ². Ἐντεῦθεν προέρχεται ἡ ἀνάγκη ὅπως ὑπὲρ πᾶσαν θρησκείαν τεθῆ ἡ φιλοσοφία ὡς ἡ νόησις τοῦ θεοῦ διὰ καθαρῶν ἐννοιῶν ἐπιτυγχανομένη, ἡ γνῶσις τῆς καθολικῆς ἀληθείας ἀνευ οἰουδήποτε αἰσθητοῦ περικαλύμματος γινομένη. Ἐνῶ δὲ διὰ τῆς φιλοσοφικῆς νοήσεως αἴρεται πᾶν περικάλυμμα καὶ ἀναιρεῖται πᾶν περίβλημα τῆς θείας ἀληθείας, τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα φθάνει εἰς τὴν ὑπερτάτην αὐτοῦ γνῶσιν· καὶ ἐπὶ τούτοις αὐτὸ τὸ θεῖον πνεῦμα τελειοῖ ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ τὴν αὐτογνωσίαν τῆς αἰδίου αὐτοῦ οὐσίας. Ἡ καθ' ἑαυτὴν ὑπάρχουσα αἰδίου ἀλήθεια ἔρχεται νῦν εἰς τὸ εἶναι πρὸς ἑαυτήν, μεταβαίνει ἀπὸ τῆς δυνάμεως εἰς τὴν ἐνέργειαν, ἀποκαλύπτεται καὶ γίνεται ἑαυτῇ φανερά. Ὁ θεὸς δηλαδὴ ἔρχεται ἐν τῇ φιλοσοφικῇ τοῦ ἀνθρώπου νοήσει εἰς σαφεστάτην αὐτοσυνειδησίαν τῆς αἰδίου αὐτοῦ οὐσίας, ἣτις εἶναι ἡ λογικὴ ἰδέα, καὶ οὕτω γίνεται κυρίως θεός, τουτέστιν αὐτοσυν-

¹ Τὰς παραδόσεις τοῦ Ἐγέλου περὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ἐξέδωκε πρῶτος, καθὰ εἶδομεν (σελ. 48), ὁ Michelet χρησιμοποιήσας πλὴν τῶν τετραδίων ἱκανῶν ἀκροατῶν πολυαρίθμους σημειώσεις αὐτοῦ τοῦ φιλοσόφου παρασκευασθείσας ἐν Ἰένῃ καὶ Ἀϊδελβέργῃ καὶ Βερολίῳ. Ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Glockner κατέχουσι τοὺς τόμους 17ον, 18ον, 19ον.

² Ὅπερ διακρίνει καὶ ἐξαιρεῖ τὴν φιλοσοφίαν εἶναι ἡ καθαρὰ νόησις· φιλοσοφεῖν ἐν τῇ αὐστηρᾷ τοῦ ὄρου ἐκδοχῇ σημαίνει νοεῖν, παρέχειν εἰς τὰ πράγματα τὸν τύπον τῆς καθολικότητος, ἢ, ὡς ἔλεγεν ὁ Σπινόζας, νοεῖν τὸ πεπερασμένον κατὰ τὴν μορφήν τῆς αἰωνιότητος (sub specie aeterni). Τοῦτο δὲ οὔτε αἰ θετικαὶ ἐπιστήμαι ποιοῦσιν οὔτε ἡ θρησκεία· ἐκεῖναι μὲν ἀποβλέπουσιν ἀπλῶς εἰς τὸ πεπερασμένον αὕτη δ' ἔχει μὲν ὑποκείμενον τὸν θεόν ἀλλὰ λαμβάνει αὐτὸν διὰ τῆς φαντασίας ἐν συμβόλοις καὶ ἐμπειρικοῖς δεδομένοις.

είδητον ἄπειρον πνεῦμα. Ἡ φιλοσοφία ἄρα εἶναι οὐ μόνον τὸ ἀκρότατον ἀγαθὸν τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ καὶ ἡ τελείωσις τοῦ θεοῦ¹.

2. Ἡ φιλοσοφία ὡς αὐτογνωσία τοῦ πνεύματος εἶναι πάντως μία καὶ ὡς γνῶσις τῆς ἀληθείας ἔχει τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἐνιαίου καὶ ἀμεταβλήτου². Ἄλλ' ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας δεικνύει ὅτι ὑπάρχουσι πολλαὶ φιλοσοφίαι³, ἀφθονία φιλοσοφικῶν δοξασιῶν ἐν χρόνῳ ἀναφαινομένων καὶ ἐκτιθεμένων· ἐμφανίζει πλῆθος θεωριῶν, αἵτινες προσπίπτουσιν εἰς τινὰς ὡς «σειρὰ μωριῶν» ἢ τοῦλάχιστον ὡς πλάναι τοῦ εἰς τὴν νόησιν καὶ τὰς ψιλὰς ἐννοίας βυθιζομένου ἀνθρώπου. Δεικνύει λοιπὸν ἡ ἱστορία τὴν γένεσιν πολλαπλῶν διανοημάτων, τὴν ὑπαρξίν παντοίων φιλοσοφημάτων, ἅτινα πολεμοῦσι καὶ ἀναιροῦσιν ἀλλήλα· τὸ ἕτερον αἶρει τὸ ἄλλο οὕτως, ὥστε νὰ ἐφαρμόζονται καὶ ἐνταῦθα οἱ λόγοι τοῦ Χριστοῦ «ἄφετε τοὺς νεκροὺς θάπτειν τοὺς ἑαυτῶν νεκρούς». Νέα ἐκάστοτε φιλοσοφία ἐμφανιζομένη ἰσχυρίζεται ὅτι αἱ ἄλλαι δὲν ἔχουσι κῦρος· ἐκάστη παρέροχεται εἰς τὸ μέσον μετὰ τῆς ἀξιώσεως ὅτι ἐλέγχει τὰς προηγουμένας, ὅτι θεραπεύει τὰς ἐλλείψεις καὶ ἐπιτυγχάνει τοῦ ὀρθοῦ. Ἄλλ' ἡ προτέρα πείρα πείθει ὅτι καὶ ἐπὶ ταύτης δύνανται νὰ ἐφαρμοσθῶσιν οἱ πρὸς τὴν γυναῖκα τοῦ Ἀνανίου λόγοι τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου· «ἴδου οἱ πόδες τῶν θαψάντων τὸν ἄνδρα σου ἐπὶ τῇ θύρᾳ καὶ ἐξοίσουσί σε»⁴. Καὶ ὅμως τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτως. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἱστορία δὲν εἶναι ὀρμαθὸς

¹ Ἡ φιλοσοφία συμπληροῦσα καὶ ἐπιστέφουσα τέχνην καὶ θρησκείαν δὲν εἶναι χρονικῶς ὑστέρη ἀλλὰ σύγχρονος· διότι ἐν ἐκάστη βαθμίδι τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα προθυμεῖται ὅπως ἀντιλαμβάνομενον τῆς ἀληθείας μὴ μόνον καλλιτεχνικῶς ταύτην διαμορφώσῃ καὶ θρησκευτικῶς λατρεύσῃ ἀλλὰ καὶ λογικῶς κατανοήσῃ.

² «Ἡ φιλοσοφία σκοπεῖ νὰ γνωρίσῃ ὅτι εἶναι ἀναλλοίωτον, αἶδιον, καθ' αὐτό· σκοπὸς αὐτῆς εἶναι ἡ ἀλήθεια. Ὅποτε δὲ ἡ ἀλήθεια εἶναι αἶδιος, δὲν ἀνήκει εἰς τὴν χώραν τοῦ παροδικοῦ καὶ οὐδεμίαν ἔχει ἱστορίαν». (Αὐτ. 17, 35).

³ Τὸ περιεχόμενον ἐκάστης φιλοσοφίας δὲν εἶναι πράξεις καὶ ἐξωτερικὰ γεγονότα ἀλλὰ διανοήματα περὶ τοῦ θεοῦ, τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος. (Αὐτ. 39).

⁴ Χάριν τῆς ἀκριβείας σημειωτέον ὅτι οἱ λόγοι οὗτοι δὲν εἶναι τοῦ Παύλου πρὸς τὸν Ἀνανίαν, ὡς παριστᾷ ὁ Ἔγγελος (αὐτ. 45), ἀλλὰ τοῦ Πέτρου πρὸς τὴν γυναῖκα τοῦ Ἀνανίου.

⁵ Ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας φαίνεται εἰς τινὰς ὡς πεδῖον μάχης κεκαλυμμένον ὑπὸ τῶν ὀστέων τῶν νεκρῶν. Πάντως δ' ἐμφανίζει φιλοσοφήματα ἀναιροῦντα ἀλλήλα, διὸ καὶ διασεῖει τὴν πίστιν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἀληθείας καὶ ἐπεγείρει τὸ ἐρώτημα «τί ἐστὶν ἀλήθεια», τί εἶναι ἡ ἀλήθεια, ἥτις πάντοτε εἰς τὸν ἀπροκατάληπτον ἀνθρώπον θὰ μένη ὡς μεγάλη λέξις καὶ θὰ συγκινῇ τὴν καρδίαν. (Αὐτ. 43, 45).

ἐπιπλῶν δοξασιῶν καὶ κενῶν μωριῶν¹ ἀλλ' εἶναι ἡ σειρὰ τῶν εὐγενῶν πνευμάτων, ἡ χορεία τῶν ἡρώων τοῦ νοοῦντος λόγου, τῶν ὑπερφυῶν ἀνδρῶν οἵτινες διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ λόγου τούτου εἰσεχώρησαν εἰς τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων, τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος, εἰσέδυσαν εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ θεοῦ καὶ μοχθοῦντες ἐπόρισαν ἡμῖν τὸν ἀτίμητον θησαυρὸν, τὸν θησαυρὸν τῆς λογικῆς γνώσεως². Δὲν περιέχει περιπετείας οὐδὲ συλλογὴν τυχαίων γεγονότων, ὁδοιπορίας πλανωμένων ἵπποτῶν, οἵτινες μάτην ἐμόχθησαν καὶ οὐδὲν τῆς ἐνεργείας αὐτῶν ἵχνος κατέλιπον· ἀλλ' ἀπεικονίζει τὴν μετὰ συναφείας καὶ ἀλληλουχίας συντελουμένην ἀνάπτυξιν καὶ κινήσιν τοῦ νοοῦντος πνεύματος. Διότι ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματος, ὅπως καὶ ἡ φυσικὴ ζωὴ, δὲν εἶναι στάσιμος ἀλλ' εὐρίσκεται ἐν διηνεκεῖ κινήσει· ἐλαύνεται ὑπὸ τῆς ὁρμῆς πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ἐμφορεῖται τοῦ πόθου πρὸς γνῶσιν αὐτῆς³. Ἐκ τῆς κινήσεως ταύτης προέρχονται παντοῖαι φιλοσοφίαι, ὧν τὸ πλῆθος δὲν βλάπτει τὸ παράπαν ἀλλὰ τοῦναντίον εἶναι ἀναγκαῖον εἰς τὴν ὑπαρξιν τῆς ἐπιστήμης τῆς φιλοσοφικῆς⁴. Φαίνεται δ' ἐκ πρώτης ὄψεως ὅτι αἱ ἐπὶ μέρους φιλοσοφίαι καθίστανται ἐμπόδισμα εἰς τὴν μίαν καὶ τελείαν φιλοσοφίαν· διότι πρὸ τῶν λεπτομερειῶν δὲν βλέπει τις τὸ ὅλον, πρὸ τῶν δένδρων δὲν βλέπει τὸ δάσος καὶ πρὸ τῶν φιλοσοφιῶν τὴν φιλοσοφίαν⁵.

3. Ἐνταῦθα εὐλόγως τις θὰ προέβαλλε τὸ ἐρώτημα τόδε· πῶς ἀρά γε δύναται νὰ συμβιβασθῇ ἡ μία ἀληθῆς φιλοσοφία πρὸς τὸ πλῆθος τῶν ῥαγδαίως διαδεχομένων ἀλληλα φιλοσοφικῶν συστημάτων; Πρὸς τοῦτο παρέχεται ἡ ἀπάντησις ὅτι αἱ φιλοσοφίαι, εἰ καὶ ἀναιροῦσιν ἀλλήλας καὶ οὐδεμία ἔχει διαρκῆ ἐπικράτησιν, ὅμως πᾶσαι ἔχουσι

¹ Ἐὰν ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἦτο μόνον «σειρὰ δοξασιῶν»—μάλιστα δὲ δοξασιῶν περὶ θεοῦ, περὶ φύσεως καὶ πνεύματος—θὰ ἦτο περιττὴ καὶ ἀνιαρὰ ἐπιστήμη, ἔστω καὶ ἂν συνῆγέ τις ὠφελείας ἐκ τοιαύτης πολυμαθείας. Τί ἀνωφελέστερον καὶ τί ἀνιαρότερον παρὰ τὸ μανθάνειν πλῆθος κενῶν δοξασιῶν; Εἶναι δ' εὐκόλον νὰ κατίδη τις πόσον ὄχληρὰ καὶ ἄμοιρα διαφέροντος εἶναι τὰ ἱστορικὰ τῆς φιλοσοφίας ἔργα τὰ ἐκθέτοντα τὰς ἐννοίας τῆς φιλοσοφίας κατὰ τὸν τρόπον τῶν δοξασιῶν. (Αὐτ. 40).

² Αὐτ. 27.

³ Αὐτ. 46. 48.

⁴ Αὐτ. 47.

⁵ Τὸ πνεῦμα ἀπαιτεῖ, ὅπως λάβῃ γενικὴν παράστασιν τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ ὅλου. Ὁ ἄνθρωπος θέλει ἵνα ἐπισκοπήσῃ τὸ ὅλον τοπίον, οὗ ὅμως τὴν ἐποπτεῖαν ἀποβάλλει ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν, ἐὰν ἀποβλέπῃ εἰς τὰ καθ' ἕκαστον μέρη. Τὰ δ' ἕκαστα μέρη ἔχουσι ἀξίαν καθ' ὅσον ἀναφέρονται εἰς τὸ ὅλον. (Αὐτ. 32 ἐξ.).

τὸ κοινὸν γνῶρισμα ὅτι εἶναι φιλοσοφίαι¹· ὁ ἐπιμελῶς σπουδάζων αὐτὰς πείθεται ὅτι ἡ ἀληθὴς φιλοσοφία εἶναι τὸ σύστημα τῶν ἐπὶ μέρους φιλοσοφιῶν, ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι μία ὑπὸ ποικίλας μορφάς. Τὴν αἰτίαν τοῦ πράγματος κατανοοῦμεν ἐνθυμούμενοι καὶ πάλιν τῆς ἐννοίας τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς τοῦ συγκεκριμένου ὅλου². Ἀνάπτυξις δηλαδὴ εἶναι ἡ μετάβασις ἀπὸ τίνος καταστάσεως εἰς ἄλλην ἀνωτέραν, ἀπὸ τῆς δυνάμεως εἰς τὴν ἐνέργειαν· τὸ ὄν δυνάμει (*potentia, an sich*) καθίσταται ὄν ἐνέργεια (*actu, für sich*)³. Τὸ ὑποκείμενον δὲ τῆς ἀναπτύξεως, εἴτε αἰσθητὸν πρᾶγμα εἴτε αὐτὴ ἡ ἀπόλυτος ἰδέα, εἶναι κατὰ τὸ περιεχόμενον συγκεκριμένον, ἐνότης διορισμῶν. Κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν οἱ διορισμοὶ ἔρχονται εἰς πραγμάτωσιν, καθίστανται ἴδιαι μορφαί, αἰτινες, ὅσον καὶ ἂν διαφέρωσιν ἀλλήλων, ὅμως συνάπτονται εἰς ἄρρηκτον ἐνότητα⁴. Ἐν τῷ σπέρματι, ἐπὶ παραδείγματος, τοῦ φυτοῦ, ἐνυπάρχουσι δυνάμει καὶ ἐν λανθανούσῃ καταστάσει πάντα τὰ μέρη αὐτοῦ, ἅτινα ὕστερον πραγματοῦνται καὶ διακρίνονται ἀπ' ἀλλήλων, ἀλλὰ καίπερ διακρινόμενα συναπαρτίζουσιν ἐνότητα⁵. Οὕτω καὶ ἡ φιλοσο-

¹ Αὐτ. 46.

² Αὐτ. 49—56.

³ Ὁ παῖς, ὡς ἐν παραδείγματι, εἶναι δυνάμει λογικός, ἔχει ἐν ἑαυτῷ λανθάνοντα τὰ σπέρματα τῆς λογικότητος, τοῦ νοῦ, τῆς φαντασίας, τῆς βουλήσεως· δὲν εἶναι ὅμως εἰσέτι λογικός, οὐδὲν δύναται νὰ πράττῃ λογικόν. Κατὰ μικρὸν ὅμως προάγεται καὶ προαγόμενος γίνεται πρᾶγμα, ἐνέργεια λογικός· ἔχει ἤδη λογικὴν συνείδησιν. (Αὐτ. 49 ἐξ.).

⁴ Ἡ ἐσωτερικὴ ἀντίφασις τοῦ συγκεκριμένου ὠθεῖ εἰς ἀνάπτυξιν, καθ' ἣν τὸ ἀποτέλεσμα καὶ τὸ τελευταῖον ἐκάστης βαθμίδος καθίσταται ἡ ἀφετηρία καὶ τὸ πρῶτον ἄλλης ἀνωτέρας. Ἡ κίνησις αὕτη ὡς συγκεκριμένη εἶναι σειρά ἀναπτύξεων, ἣτις πρέπει νὰ νοηθῇ οὐχὶ ὡς εὐθεῖα γραμμὴ χωροῦσα ἐπ' ἄπειρον ἀλλ' ὡς κύκλος, ὡς ἐπιστροφή εἰς τὴν ἀρχήν. (Αὐτ. 54 ἐξ. 56).

⁵ Ἐνταῦθα ἐφαρμόζεται προφανῶς ἡ θεωρία τῆς συμπτώσεως τῶν ἀντιθέτων, τῆς ἐνότητος τῶν διαφορῶν, ἐν ἣ ἐνότητι ἔγκειται τὸ «συγκεκριμένον». Οὕτω τὸ ἄνθος ἔχει διαφοροὺς ποιότητας, ὁσμὴν, γεῦσιν, χροῶμα καὶ τὰ τοιαῦτα· τὰς αὐτὰς ιδιότητας ἔχει ἕκαστον φύλλον τοῦ ἄνθους καὶ ἕκαστον μέρος τοῦ φύλλου. Αἱ διάφοροι αὐταὶ καὶ πολλαπλαῖ ποιότητες συνυπάρχουσιν ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ· τὸ πρᾶγμα δὲ τοῦτο οὐδαμῶς θαυμάζομεν οὐδ' εὐρίσκομεν ἐν αὐτῷ τι ἀντιφατικόν. Ὅλως δ' εἰπεῖν ὁ ὑγιὴς ἀνθρώπινος λόγος στοχάζεται τοῦ συγκεκριμένου, ὅπερ εἶναι καὶ τὸ ἀληθές. Ἐκ τοῦ ἐναντίου ὁ νοῦς, ἡ ἀφηρημένη νόησις, ἀσμενίζει νὰ χωρίζῃ τὰς συνθέσεις καὶ νὰ βλέπῃ πανταχοῦ στοιχεῖα ἀσυμβίβαστα. Ἀποφαίνεται λόγου χάριν ὅτι «ἡ ὕλη εἶναι ἡ συνεχὴς ἡ διακεκομμένη», ἣτις ὅμως ἀπόφανσις εἶναι σφαλερά· διότι ἡ ὕλη ἔχει κατ' ἀλήθειαν ἀμφοτέρους τοὺς διορισμούς· εἶναι μὲν συνεχὴς καὶ ἀδιάλειπτος ἀλλὰ δύναται νὰ κατακερματίζηται καὶ τέμνηται ἀεὶ μᾶλλον ἐπ' ἄπειρον, τουτέστι

φία, ἡ φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη, ἔχει περιεχόμενον καθολικὸν καὶ συγκεκριμένον¹, εἶναι ἰδέα, ἐνότης διακεκριμένων διορισμῶν. Ἡ φιλοσοφικὴ ἰδέα, ὡς πᾶσα ἰδέα, ὑπάρχει συγκεκριμένη καὶ ἀναπτύσσεται, εἶναι ὄργανικὸν σύστημα, ὁλότης ἐμπεριέχουσα πολλὰς βαθμίδας καὶ ποικίλας φάσεις. Εἶναι δὲ προσέτι ἡ φιλοσοφία καθ' ἑαυτὴν ἡ γνῶσις τῆς ἀναπτύξεως καὶ ὡς λογικὴ νόησις εἶναι αὐτὴ αὐτὴ ἡ νοητικὴ ἀνάπτυξις· ὅσω μᾶλλον προχωρεῖ ἡ ἀνάπτυξις, τόσω τελειότερα εἶναι ἡ φιλοσοφία, τόσω σαφεστέρα καθίσταται. Τοιαύτη ὑπάρχει ἡ φύσις τῆς φιλοσοφίας· εἶναι δηλαδὴ αὐτὴ μία ἰδέα ἐν τε τῷ συνόλῳ καὶ ἐν πᾶσι τοῖς μέλεσιν αὐτῆς, παρεμφερῆς πρὸς ζῶν ἄτομον, ἐν ᾧ κρατεῖ μία ζωὴ καὶ δι' οὗ τῶν μελῶν πάντων σφύζει τὸ αὐτὸ αἷμα. Πάντα τὰ ἐν αὐτῇ ἀνακύπτοντα μέρη καὶ ἡ συστηματικὴ σύναψις αὐτῶν προέρονται ἐκ τῆς μιᾶς ἰδέας· πάντα ταῦτα τὰ καθ' ἕκαστον εἶναι ἀπλῶς κάτοπτρα καὶ ἀπεικασματα τῆς μιᾶς ἐκείνης ζωῆς, ἔχουσι τὴν πραγματικότητα αὐτῶν μόνον ἐν ταύτῃ τῇ ἐνότητι αἱ δὲ διακρίσεις καὶ οἱ διάφοροι προσδιορισμοὶ αὐτῶν εἶναι ὡσαύτως μόνον ἡ ἔκφρασις καὶ ἡ ἐν τῇ ἰδέᾳ ἐμπεριεχομένη μορφή. Ἡ φιλοσοφικὴ ἰδέα εἶναι ἡ τοῦ φωτὸς πηγὴ, ἣτις καίπερ ἐκτεινομένη καὶ διαδιδομένη δὲν ἐξέρχεται ἐξ ἑαυτῆς ἀλλ' ἐμμένει ἐν ἑαυτῇ².

4. Ἐκ τῶν εἰρημένων γίνεται εὐδηλὸν ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι σύστημα ἀναπτύξεως, ὅτι εἶναι καὶ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Αἱ διάφοροι βαθμίδες αὐτῆς ἐπακολουθοῦσι κατ' ἀνάγκην ἐκάστη εἰς τὴν προηγουμένην ἐν χρονικῇ διαδοχῇ ὁμολόγως πρὸς τὴν σειρὰν τῶν λογικῶς ἀναπτυσσομένων διορισμῶν τῆς καθαρᾶς ἰδέας³. Ἡ μὲν ἔκθεσις

νὰ ἀποτελῆται ἐξ ἀτόμων καὶ ἐπομένως νὰ μὴ εἶναι συνεχῆς. Ὡσαύτως κηρύττει ὁ νοῦς ὅτι «τὸ πνεῦμα ἢ εἶναι ἐλεύθερον ἢ ὑπόκειται εἰς τὴν ἀνάγκην», ὅπερ ὡσαύτως δὲν εἶναι ὀρθόν· διότι τὸ πνεῦμα εἶναι συγκεκριμένον καὶ ἔχει ἀμφοτέρους τοὺς διορισμούς, τὸν τε τῆς ἀνάγκης καὶ τὸν τῆς ἐλευθερίας, ἥτοι «εἶναι ἐν τῇ ἀναγκαιότητι αὐτοῦ ἐλεύθερον». (Αὐτ. 51 ἐξ. 53 ἐξ.).

¹ Εἶναι πλημμελὴς ἡ συνήθης δοξασία, ὅτι ἡ φιλοσοφία ἀσχολεῖται μόνον περὶ ἀφαιρέσεις, περὶ κενὰς γενικότητας. Ἡ ἐποπτεία, ἡ ἐμπειρικὴ αὐτοσυνειδησία, ἡ αὐτοσυναίσθησις, τὸ συναίσθημα τῆς ζωῆς εἶναι τι καθ' ἑαυτὸ συγκεκριμένον. (Αὐτ. 53).

² Αὐτ. 53. 56 ἐξ.

³ Αἱ φιλοσοφίαι ἐν χρόνῳ ἀναπτυσσόμεναι ἀκολουθοῦσιν ἣν ἔχουσιν ἐν τῇ λογικῇ ἀναπτύξει σειρὰν αἱ ἐννοιαὶ τῆς καθαρᾶς ἰδέας, τουτέστι χωροῦσιν ἀπὸ τοῦ γενικοῦ καὶ ἀφρημένου εἰς τὸ μερικὸν καὶ συγκεκριμένον. (Φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ὅτι συμβαίνει τὸναντίον καὶ ὅτι ἡ ἀρχὴ εἶναι τὸ συγκεκριμένον, ἀφοῦ ἀρχόμεθα ἀπὸ τοῦ αἰσθητοῦ. Ἀλλ' ἐνταῦθα τὸ συγκεκριμένον, ὡς καὶ τὸ ἀφρημένον, λέγεται ὡς πρὸς τὰς ἐννοίας. Ὅντως δὲ τὸ παιδίον ἔχει

τῆς κατὰ σειράν (ἀχρόνου) παραγωγῆς τῶν διορισμῶν (βαθμίδων, στιγμῶν), τῆς καθαρᾶς ιδέας εἶναι ἔργον τῆς (λογικῆς) φιλοσοφίας· ἡ δὲ ὑποτύπωσις τῶν διαφόρων ἐκείνων βαθμίδων, καθ' ὅσον ἐμφανίζονται ἐν χρόνῳ, ὡς γινόμενα, ἐν ὄρισμένῳ τόπῳ καὶ λαῶ καὶ ἐν τισι πολιτικαῖς περιστάσεσιν, ἐνὶ λόγῳ ἐν ὄρισμένῃ ἐμπειρικῇ μορφῇ, εἶναι ἔργον τῆς *ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας*¹. Ἐκαστος δηλαδὴ λογικὸς διορισμὸς, ἐκάστη ἀναγκαῖα καὶ αἰδῖος ἔννοια, ἐμφανίζεται ἐν χρόνῳ ὡς ἀρχὴ φιλοσοφικοῦ συστήματος. Τοῦτο δὴ γεννᾶται ἐν τῇ πορείᾳ τοῦ χρόνου καὶ ἀφανίζεται, ὅπως πάντα τὰ παροδικὰ πράγματα, ἀλλ' ἡ ὑποκειμένη αὐτῷ θεμελιώδης ἔννοια ὑπάρχει αἰδῖος, ἀναλλοίωτος καὶ ἀμετάβλητος². Ὅτι εἶναι ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς καθαρᾶς ιδέας αἱ ἀναγκαῖαι στιγμαὶ μετ' αἰδίου κύρους, τοῦτο εἶναι ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς φιλοσοφίας τὰ ἀναγκαῖα συστήματα μετὰ παροδικῆς ἰσχύος. Λοιπὸν ἡ ἀνάπτυξις τῆς φιλοσοφίας εἰς τὰ καθ' ἕκαστον συστήματα συντελεῖται οὐχὶ κατὰ τύχην ἀλλὰ κατ' αὐστηρὰν λογικὴν ἀνάγκην· αἱ φιλοσοφαί ἕκασται προέρχονται ἐκ τῆς μιᾶς ἐκείνης φιλοσοφίας διαδοχικῶς κατὰ τρόπον διαλεκτικόν, καθάπερ αἱ ἔννοιαι ἐκ τῆς ἀπολύτου λογικῆς ιδέας³. Ἐν ἄλλοις λόγοις τὰ καθ' ἕκαστον φιλοσοφικὰ συστήματα χωροῦσιν ἐν τῇ πορείᾳ τοῦ χρόνου λογικῶς ἀπὸ τοῦ γενικοῦ καὶ ἀφηρημένου εἰς τὸ μερικόν καὶ συγκεκριμένον ἀεὶ μᾶλλον συμπληρούμενα καὶ πλουτι-

συνεΐδησιν πλουσίαν μὲν αἰσθημάτων ἄπορον δὲ νοημάτων, ἔχει ἔνδειαν ἐννοιῶν). Αἱ πρῶται λοιπὸν φιλοσοφαί εἶναι πτωχόταται καὶ κατ' ἐξοχὴν ἀφηρημέναι· ἔχουσι τὴν ιδέαν ἥκιστα καθωρισμένην καὶ περιορίζονται εἰς γενικότητα. Τοῦτο ὀφείλομεν νὰ γινώσκωμεν, ἵνα μὴ ἀναζητῶμεν ἐν ταῖς παλαιαῖς φιλοσοφίαις ὅσα δὲν δικαιούμεθα νὰ εὕρωμεν, ἤτοι προσδιορισμοὺς ἀπαιτοῦντας βαθύτεραν συνεΐδησιν. Ἐκ τοῦ ἐναντίου αἱ νεώτεραι φιλοσοφαί εἶναι μᾶλλον ἀνεπτυγμέναι, πλουσιότεραι καὶ βαθύτεραι. (Αὐτ. 69 ἐξ. 71).

¹ Ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἔργον ἔχει νὰ ὑποτυπώσῃ τὴν φιλοσοφίαν ἐν τῇ μορφῇ τοῦ χρόνου καὶ τῶν προσώπων τῶν δημιουργησάντων αὐτήν. Τοιαύτη ὑποτύπωσις θὰ ἀποκλείσῃ τὴν ἐπὶ μέρους ἱστορίαν τῶν χρόνων καὶ θὰ ὑπομνήσῃ μόνον τὸν καθολικὸν χαρακτήρα τοῦ οἰκείου λαοῦ, τὴν χρονικὴν περίοδον καὶ τὴν γενικὴν κατάστασιν. (Αὐτ. 58 ἐξ. 80 ἐξ.)

² Ἡ ἔννοια, ἣτις ὑπόκειται βάσις εἰς ἐκάστην φιλοσοφίαν, εἶναι αἰδῖος· ἕκαστον φιλοσοφικὸν σύστημα κατὰ τὴν θεμελιώδη αὐτοῦ ἔννοιαν ὑπάρχει ἀνώλεθρον.

³ Τὴν ιδέαν κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς διαγινώσκομεν τὸ μὲν ἐν τῇ συστηματικῇ φιλοσοφίᾳ καὶ δὴ καὶ τῇ Λογικῇ (ἐν τῇ Λογικῇ ἡ ιδέα θεωρεῖται καθ' ἑαυτήν οὐπὼ δακριθεῖσα καὶ ἐμφανισθεῖσα ὡς φύσις καὶ πνεῦμα) τὸ δὲ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς φιλοσοφίας· ἡ διαφορὰ εἶναι μόνον ὅτι ἡ τελευταία δεικνύει τὴν ἀνάπτυξιν συντελουμένην ἐν χρόνῳ καὶ καθ' ὄρισμένας τῆς ἐμπειρίας σχέσεις.

ζόμενα. Διατείνομαι, λέγει ὁ Ἔγγελος, ὅτι ἡ διαδοχὴ τῶν συστημάτων τῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτῆς εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν διαδοχὴν τὴν κρατοῦσαν ἐν τῇ λογικῇ παραγωγῇ τῶν διορισμῶν τῆς καθαρᾶς ἰδέας. Ἰσχυρίζομαι ὅτι, ἐάν τις τὰς θεμελιώδεις ἐννοίας τῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς φιλοσοφίας ἀναφανέντων συστημάτων ἀπαλλάξῃ ὅλως ἀπὸ παντὸς ὅτι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν μορφήν αὐτῶν, εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τούτων ἐπὶ τὰ καθ' ἕκαστον καὶ τὰ τοιαῦτα, θέλει ἔχει τὰς παντοίας βαθμίδας τοῦ διορισμοῦ αὐτῆς τῆς καθαρᾶς ἰδέας, ἥτοι τὰς λογικὰς αὐτῆς ἐννοίας. Καὶ τὰνάπαλιν, ἐὰν ἀπίδῃ εἰς τὴν λογικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἰδέας, θὰ ἔχη ἐν τῷ συνόλῳ καὶ κατὰ τὰ κυριώτατα τὴν ἱστορικὴν πρόσδον τῶν φιλοσοφημάτων¹. Κατὰ ταῦτα ἕκαστον φιλοσοφικὸν σύστημα εἶναι ἀναγκαῖον καὶ ἅπαντα παραμένουσιν ἀπαραίτητα καὶ ἀνώλεθρα μέρη τῆς μιᾶς φιλοσοφίας, ἐμπεριέχουσι τὴν αὐτὴν «ἰδέαν» ἐν διαφόροις μορφαῖς². Ἡ φιλοσοφία ἄρα εἶναι κατὰ βάθος τὸ αὐτὸ καὶ ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ὃ δὲ θέλων νὰ σπουδάσῃ τὴν φιλοσοφίαν ὀφείλει³ νὰ σπουδάσῃ τὴν ἱστορίαν αὐτῆς⁴. Ἡ ἱστορία αὕτη δὲν εἶναι συλλογὴ ἀσημάντων καὶ ἀσυναρτήτων δοξασιῶν ἀλλὰ σύστημα ἀξιολόγων καὶ ἀληθῶν⁵ καὶ λογικὴν σειρὰν ἀποτελουσῶν θεωριῶν⁶· εἶναι ὃ κατὰ λογικὸν σχέδιον πεποιημένος πάνσεπτος ναὸς τοῦ Λόγου⁷.

¹ Αὐτ. 59. πβλ. καὶ 57.

² Αἱ ἀπ' ἀλλήλων ἀποκλίσεις τῶν φιλοσοφημάτων ἀναφέρονται οὐχὶ εἰς τὴν ἰδέαν ἀλλ' εἰς τὴν μορφήν. «Εἶναι ὀρθὸν νὰ ἀνομολογήσωμεν ὅτι αἱ διαφοροὶ φιλοσοφίαι περιέχουσι τὴν ἰδέαν, πλὴν ὅτι ἐν διαφόροις μορφαῖς». (Αὐτ. 64).

³ Αὐτ. 48. 59 ἐξ.

⁴ Εἶναι εὐνόητος ἡ πλάνη τῶν δοξαζόντων ὅτι αἱ θεωρίαι τοῦ παρελθόντος δὲν διαφέρουσιν ἡμῖν, ὡσεὶ ἐγενόμεθα ἐξαίφνης ὅτι εἴμεθα καὶ μὴ ἀπετελοῦμεν κληρονομίαν τοῦ παρελθόντος. Μὴ λησμονῶμεν ὅτι ἄλυσις ἱερά, ὡς λέγει ὁ Herder, συνάπτει πρὸς ἀλλήλας τὰς γενεάς· καὶ ὁ φιλοσοφικὸς θησαυρὸς διὰ τῆς παραδόσεως διατηρεῖται καὶ ὀσημέραι πλουτίζεται, καθὰ ὁ ποταμὸς αἰεὶ μᾶλλον αὐξάνεται ἀναλόγως τῆς ἀπὸ τῆς πηγῆς ἀπομακρύνσεως. (Αὐτ. 28 ἐξ.).

⁵ Ἐκαστον φιλοσοφικὸν σύστημα εἶναι ἐν μέρει ἀληθές, ὅπως εἶναι ἀληθὴ τὸ σπέρμα καὶ τὰ φύλλα καὶ τὰ ἄνθη καὶ οἱ καρποὶ, ἂν καὶ μηδὲν τῶν μερῶν τούτων εἶναι τὸ ὅλον φυτόν· εἶναι ἀληθές, καθ' ὅσον ἐκφράζει μέρος τῆς ἀπείρου ἀληθείας.

⁶ Θὰ ἦτο ἀταξία τὸ πιστεύειν ὅτι ἐν μὲν τῇ φύσει κρατεῖ τάξις καὶ λόγος ἐν δὲ τῇ φιλοσοφίᾳ ἀταξία καὶ ἀλογία. Θὰ ἦτο παράδοξον, ἐὰν ἡ πρόνοια ἢ ἐμποιήσασα εἰς τὴν φύσιν τάξιν μὴ ἐποίει τὸ αὐτὸ πολλῶ μᾶλλον εἰς τὸ πνεῦμα. Πῶς εἶναι δυνατόν—παρατηρεῖ ὁ Ἔγγελος—πᾶν τὸ τελούμενον ὡς ἔργον τοῦ λόγου νὰ μὴ εἶναι αὐτὸ ἔλλογον; Ὀφείλομεν νὰ ἔχωμεν τὴν ἔλλογον πίστιν ὅτι ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων δὲν ἰσχύει ἡ τύχη. Ὁ δὲ ὑπολαμ-

5. Ἡ ἀκριβεστέρα ἐξέτασις τῶν κατὰ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν ἱστορίαν αὐτῆς ἄγει εὐλόγως εἰς τὸ ἐρώτημα· πῶς ἄρα συμβαίνει νὰ ἐμφανίζηται ἡ φιλοσοφία ὡς ἀνάπτυξις ἐν χρόνῳ καὶ νὰ ἔχη ἱστορίαν ; Εἰς τοῦτο ἀποκρινόμενος ὁ Ἐγγελοσ ὑπομιμνήσκει τὴν διαφορὰν φύσεως καὶ πνεύματος· ἡ μὲν φύσις εἶναι οἷα εἶναι, αἱ μεταβολαὶ αὐτῆς εἶναι ἀπλαῖ ἐπαναλήψεις καὶ ἡ κίνησις ταύτης ἀνακύκλῃσις· τοῦναντίον δὲ ἡ οὐσία τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ καὶ δὴ καὶ ἡ αὐτογνωσία. Εἶμαι ὄν αἰσθητικὸν καὶ τοιοῦτον εἶμαι μόνον ὡς ἔμψυχος ὀργανισμὸς· πνεῦμα δὲ εἶμαι μόνον ἐφ' ὅσον γινώσκω ἑμαυτόν. Τὸ «Γνωθὶ σαυτόν», τὸ ἐν τῷ μετώπῳ τοῦ ἱεροῦ τῶν Δελφῶν ἀναγραφόμενον εἶναι τὸ ἀπόλυτον πρόσταγμα τὸ δηλωτικὸν τῆς οὐσίας τοῦ πνεύματος. Τὸ οὐσιῶδες δὲ γνῶρισμα τῆς συνειδήσεως εἶναι τὸ ὅτι εἶμαι εἰς ἑμὲ αὐτὸν ἀντικείμενον. Τὸ πνεῦμα διὰ τῆς διακρίσεως αὐτοῦ ἀφ' ἑαυτοῦ ποιεῖ ἑαυτὸ ὠρισμένην ὑπαρξιν, θέτει ἑαυτὸ ὡς ἐξωτερικόν, ἄγει ἑαυτὸ εἰς φανέρωσιν· τοῦτο δ' ἀκριβῶς εἶναι ὁ διακριτικὸς τρόπος τῆς ὑπάρξεως τῆς φύσεως. Εἰς ἕκ τῶν τρόπων τῆς φανερώσεως εἶναι ὁ χρόνος. Ἡ ὑπαρξις αὕτη καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἐν χρόνῳ ὑπαρξις εἶναι γνῶρισμα οὐ μόνον τῆς μερικῆς συνειδήσεως καθόλου, ἥτις ὡς τοιαύτη εἶναι οὐσιωδῶς πεπερασμένη, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς φιλοσοφικῆς ἰδέας διὰ μέσου τῆς νοήσεως. Διότι ἡ ἰδέα, νοουμένη ἐν τῇ ἡρεμίᾳ αὐτῆς, εἶναι βεβαίως ἄχρονος· νοεῖν τὴν ἰδέαν ἐν τῇ ἡρεμίᾳ σημαίνει λαμβάνειν αὐτὴν ἐν τῇ μορφῇ τῆς ἀμεσότητος, ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ἐποπτεία αὐτῆς. Ἄλλ' ἀφ' ἑτέρου ἡ ἰδέα ὡς συγκεκριμένη, ὡς ἐνότης, καθὰ εἶδομεν, διαφόρων διορισμῶν εἶναι κατ' οὐσίαν οὐχὶ ἡρεμία, οὐχὶ ἐποπτεία, ἀλλὰ κίνησις καὶ νόησις· διακρινομένη ἐν ἑαυτῇ καὶ ἀναπτυσσομένη ἔρχεται εἰς ὠρισμένην ὑπαρξιν καὶ φανέρωσιν διὰ τῆς νοήσεως. Οὕτω διὰ τῆς νοήσεως ἐμφανίζεται ἡ καθαρὰ φιλοσοφία ὡς ἐν χρόνῳ προοδεύουσα ὑπαρξις. Αὕτη ἡ νόησις εἶναι ἀφηρημένη, εἶναι ἡ ἐνέργεια τῆς μερικῆς συνειδήσεως. Τὸ πνεῦμα ὁμως δὲν εἶναι ἀπλῶς μερικὴ καὶ πεπερασμένη συνείδησις ἀλλὰ καθολικὸν καὶ συγκεκριμένον πνεῦμα. Ἡ λογικὴ δὲ αὐτογνωσία αὐτοῦ εἶναι πρόοδος, ἣν δὲν διατρέχει ἡ νόησις τοῦ ἀτόμου οὐδ' ἐμφαίνει ἡ μερικὴ συνείδησις ἀλλὰ συντελεῖ τὸ ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἱστορίᾳ παριστώμενον καθολικὸν πνεῦμα. Ἐν τῇ τοιαύτῃ ἀνα-

βάνων τὰ ἔργα τοῦ πνεύματος, οἷα εἶναι καὶ τὰ φιλοσοφήματα, ὡς τυχαῖα δὲν πιστεύει σοβαρῶς εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ θεοῦ διακυβέρνησιν τοῦ κόσμου. (Αὐτ. 61. 65.)

Ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας «πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ ναὸς τοῦ αὐτοσυνειδήτου λόγου· κατεσκευάσθη ἐλλόγως ὑπὸ ἐσωτερικοῦ τεχνίτου, οὐχὶ ὑπὸ ἐλευθέρων τεκτόνων ὡς ὁ ναὸς τοῦ Σολομῶντος.» (Αὐτ. 65).

πτύξει συμβαίνει νὰ γίνῃ συνειδητὴ παρὰ τινι λαῶ μορφὴ τις, βαθμὶς τις τῆς ἰδέας· ὥστε ὠρισμένος λαὸς καὶ ὠρισμένη χρονικὴ περίοδος ἐκφράζει μόνον ταύτην τὴν ὠρισμένην μορφήν, τὴν ὠρισμένην βαθμίδα τῆς ἰδέας. Εἰς τὴν ἀνωτέραν βαθμίδα θὰ ἀνέλθῃ ἄλλος λαὸς μετὰ αἰῶνας¹. Καὶ εἶναι μὲν βέβαιον ὅτι τὸ πνεῦμα ἔχει χρεῖαν μακροῦ χρόνου ὅπως ἐκπορίσῃ ἑαυτῷ τὴν φιλοσοφίαν· ἀλλ' ὁ θαυμάζων διὰ τὸ μῆκος τοῦ χρόνου ἄς ἐνθυμηθῇ ὅτι προσπίπτει παρὰδοξον εἰς τὴν ἀτελῆ διανόησιν τὸ μῆκος τοῦτο καθ' ὃν τρόπον καὶ τὸ μέγεθος τῶν διαστημάτων περὶ ὧν λέγει ἡ Ἀστρονομία. Ὡς πρὸς δὲ τὴν βραδύτητα τοῦ παγκοσμίου πνεύματος πρέπει νὰ ἀναλογισθῶμεν ὅτι τοῦτο δὲν σπεύδει, δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ σπεύδῃ, καὶ ὅτι ἔχει χρόνον ἐπαρκῆ— «χίλια ἔτη ἐν ὀφθαλμοῖς σου ὡς ἡμέρα ἢ χθὲς»— ἔχει ἐπαρκῆ χρόνον, διότι αὐτὸ εἶναι ἐκτὸς τοῦ χρόνου, εἶναι αἴδιον. Ὅτι καταναλίσκει πολλὰ φύλα καὶ γενεὰς ἀνθρώπων πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἑαυτοῦ σκοποῦ (τοῦ σκοποῦ τῆς αὐτοσυνειδησίας), οὐδὲν μέλει αὐτῷ. Εἶναι πολὺ πλούσιον πρὸς τοιαύτας δαπάνας, ἔχει ἱκανὰ ἔθνη καὶ πρόσωπα νὰ καταναλώσῃ πρὸς προαγωγὴν τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Κοινὴ δὴ καὶ τειριμμένη εἶναι ἡ φράσις «ἡ φύσις φθάνει εἰς τὸ τέρας αὐτῆς διὰ τῆς συντομωτάτης ὁδοῦ»· τοῦτο εἶναι ὀρθὸν ἀλλ' ἡ ὁδὸς τοῦ πνεύματος εἶναι ἐκ τοῦ ἐναντίου ἔμμεσος, περιδρομος καὶ ἐλιγματώδης· ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ κόσμου αἱ πρόοδοι τοῦ πνεύματος χωροῦσι βραδέως².

6. Ἐκ τῶν εἰρημένων συνάγονται τὰ ἐξῆς συμπεράσματα³: α) Ἡ ὅλη ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἀποτελεῖ ἀναγκαίαν καὶ ἀκόλουθον ἑαυτῇ πρόοδον, ἥτις εἶναι ἔλλογος καὶ συναφῆς πρὸς τὴν οἰκείαν ἰδέαν⁴. Ἡ τύχη οὐδεμίαν ἔχει ἐνταῦθα θέσιν, ὅπως δὲ ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἐννοιῶν τῆς φιλοσοφίας οὕτω καὶ ἡ ἱστορία αὐτῆς εἶναι ἀναγκαία. Τὸ διαρκῶς πρυτανεῦον τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ διαλεκτικὴ τῶν μορφῶν, ἃς ὁμως καταστρέφει ἡ ἐσωτερικὴ ἰδέα. Πᾶσαι δ' αἱ ἄλλαι φιλοσοφίαι παρὰ τὴν

¹ Αὐτ. 61 ἐξ.

² Αὐτ. 63 ἐξ.

³ Αὐτ. 66 ἐξ.

⁴ Ἐχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν κατὰ μικρὸν ἀνάπτυξιν καὶ πρόοδον τῆς φιλοσοφίας ὀφείλομεν νὰ μὴ ὑποβάλλωμεν εἰς ἀρχαιότερα φιλοσοφήματα νεώτερα διανοήματα μηδὲ νὰ ποιῶμεν παλαιότερους φιλοσόφους νὰ λέγωσι πράγματα ὅσα ἐκεῖνοι δὲν ἐφαντάσθησαν καὶ ἄτινα πολὺ βραδύτερον ἀνεφάνησαν. Ὄφείλομεν λοιπὸν νὰ μετερχώμεθα μέθοδον ἱστορικὴν, νὰ στοιχῶμεν εἰς τὰς μαρτυρίας καὶ ἀντλῶμεν ἐκ τῶν πηγῶν. «Ὁ θέλων σοβαρῶς νὰ σπουδάσῃ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας ὀφείλει νὰ καταφεύγῃ εἰς τὰς πηγὰς». (Αὐτ. 72 ἐξ. 74 ἐξ. 145).

ἀπόλυτον εἶναι παροδικαί, διότι ἡ μορφή αὐτῶν δὲν εἶναι ἡ ἀληθής· παραμόνιμος εἶναι μόνη ἡ ἀπόλυτος φιλοσοφία, ἧς ἡ μορφή ταυτίζεται πρὸς τὸ περιεχόμενον· β) Ἐκάστη φιλοσοφία ὑπῆρξε κατ' ἀνάγκην καὶ ὑπάρχει εἰσέτι, πᾶσαι δὲ διατηροῦνται ἀλλὰ μόνον ὡς στιγμαὶ ἑνὸς ὅλου, ὡς βαθμίδες τῆς ἀπολύτου φιλοσοφίας¹. Ὁφείλομεν δηλαδὴ νὰ διακρίνωμεν τὴν ἰδίαν ἀρχὴν ἐκάστης φιλοσοφίας ἀπὸ τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς εἰς σύστημα. Αἱ ἀρχαὶ διατηροῦνται καὶ ἐκάστη νεωτάτη φιλοσοφία εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα πασῶν τῶν προηγουμένων ἀρχῶν. Οὕτω δὲ οὐδεμία φιλοσοφία ἀναιρεῖται²· τὸ ἀναιρούμενον δὲν εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας ἀλλ' ἡ ἀξίωσις ὅπως ἡ ἀρχὴ αὕτη ληφθῆ ὡς ἡ τελικὴ, ὡς ἡ

¹ Ἐκαστον φιλοσόφημα ἐν τῇ ὅλῃ ἀναπτύξει τῆς φιλοσοφικῆς ιδέας κατέχει ἰδίαν βαθμίδα, ἐν ἣ μόνη ἔχει κῦρος, μέλλει δὲ κατὰ τὴν ἐφεξῆς πορείαν νὰ καταπέσῃ εἰς δευτερεύουσαν θέσιν. Κέκτηται λοιπὸν ἐν τῇ ὅλῃ βαθμολογικῇ κλίμακι ἰδίαν βαθμίδα, ὠρισμένην θέσιν, ἐν ἣ διατηρεῖ τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ ἀξίαν καὶ σπουδαιότητα. Κατὰ ταύτην δὴ τὴν ἔννοιαν πρέπει νὰ θεωρῶμεν ἕκαστον τῶν φιλοσοφημάτων καὶ ἀναγνωρίζωμεν τὴν οἰκείαν αὐτῶ θέσιν, ἵνα κρίνωμεν ὀρθῶς καὶ δικαίως. Ὁφείλομεν ἄρα νὰ μὴ ἀπαιτῶμεν καὶ ἀναμένωμεν πλείονα τῶν ἀνηκόντων ἐκάστῳ· νὰ μὴ νομίζωμεν ὅτι εἰς τὰ ἐρωτήματα καὶ ζητήματα τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων θὰ ἀνεύρωμεν ἀπάντησιν ἐν τοῖς παλαιοῖς φιλοσοφήμασιν. Ἐκάστη φιλοσοφία ὡς κατέχουσα ἰδίαν ἀναπτύξεως βαθμίδα εἶναι ἀνάλογος τῶν ἐν οἷς ἀναφαίνεται χρόνων. Ὁ ἄνθρωπος ἕκαστος εἶναι τέκνον τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, τοῦ συγχρόνου κόσμου· δύναται μὲν νὰ ἀνυψωθῆ ἀλλ' οὐχὶ νὰ ὑπερβῆ ἐκεῖνον, διότι ἀνήκει εἰς τὸ γενικὸν πνεῦμα, εἰς τὴν οὐσίαν καὶ ὑπόστασιν αὐτοῦ, ἐξ οὗ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξέλθῃ. Λοιπὸν ἐκάστη φιλοσοφία εἶναι φιλοσοφία τῶν χρόνων αὐτῆς, εἶναι κρίκος ἐν τῇ ἀλύσει τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως· δύναται νὰ θεραπεύσῃ τὰ διαφέροντα καὶ τὰς ἀξιώσεις τοῦ συγχρόνου αὐτῆ καιροῦ. (Αὐτ. 75 ἐξ.).

² Κατὰ ταῦτα ζῶσιν εἰσέτι ἡ πλατωνικὴ καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ καὶ αἱ ἄλλαι φιλοσοφίαι διὰ τῶν ἀρχῶν αὐτῶν ἀλλ' οὐχὶ κατὰ τὰς μορφάς, ἃς εἶχον ὅτε τὸ πρῶτον ἀνεφάνησαν. Αἱ μορφαὶ ἐκεῖναι δὲν ζῶσι πλέον οὐδ' εἶναι δυνατόν νὰ ἀνακληθῶσιν εἰς τὴν ζωὴν. Τὸ δ' ἐναντίον θὰ ἐσήμαινεν ὅτι τὸ εἰς ἑαυτὸ βαθύτερον εἰσχωρησαν πνεῦμα ἐπανάγεται καὶ ἐπιστρέφει εἰς τὴν προτέραν (ἀτελεστεράν) βαθμίδα· τοῦτο ὅμως εἶναι ἄτοπον καὶ ἀδύνατον, ὅπως εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπανέλθῃ ὁ γέρον εἰς τὴν νεότητα καὶ ὁ νέος εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν; καίτοι ὁ γέρον, ὁ νέος καὶ ὁ παῖς εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον. Ἐντεῦθεν νοεῖται διατί καὶ τὰ μεγάλα ἔτι ἀρχαῖα φιλοσοφήματα, ὅσον καὶ ἂν εἶναι θαυμαστά, φαίνονται ὡς ἐν μέρει μόνον καὶ οὐχὶ κατὰ πάντα ἐπαρκῆ. Ἦγον δηλαδὴ ἐκεῖνα εἰς τὴν συνείδησιν καὶ ἐνεφάνιζον μορφάς καὶ ἐνδείας τοῦ πνεύματος κειμένας ἐντὸς τῶν ὁρίων ὠρισμένης ἀναπτύξεως· ἀλλ' ἐν τῷ πνεύματι τῶν νεωτέρων χρόνων ὑπνώττουσιν ἔννοιαι βαθύτεραι χρῆζουσαι φιλοσοφίας μᾶλλον συγκεκριμένης καὶ εὐρυτέρας. (Αὐτ. 76 ἐξ. 78 ἐξ.).

ἀπόλυτος ἔννοια¹. γ) Ἐκάστη ἀρχὴ ἐπικρατεῖ ἐπὶ μακρὸν χρόνον καὶ ἀναπτύσσεται εἰς φιλοσοφικὸν σύστημα· ἐὰν δ' εἶναι εἰσέτι ἀφηρημένη, ἀποβαίνει ἀνεπαρκῆς εἰς ἐξήγησιν τῶν μορφῶν ἀνωτέρας βαθμίδος². Αἱ ἀφηρημένα καὶ ἐπομένως δευτερευούσης ἀρχῆς φιλοσοφίαι στεροῦνται ἀκολουθίας· ποιοῦνται μὲν βαθείας παρατηρήσεις ἀλλ' αὐταὶ δὲν πηγάζουσιν ἐκ τῆς οἰκείας ἀρχῆς³. δ) Ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας δὲν ἀσχολεῖται, καίπερ οὔσα ἱστορία, περὶ τὸ παρελθόν· διότι περιεχόμενον αὐτῆς εἶναι τὰ ἐπιστημονικὰ τῆς λογικότητος προϊόντα, ἅτινα δὲν εἶναι παροδικά. Ὅτι ἐν τῇ μοίρᾳ ταύτῃ τοῦ ἐπιστητοῦ ἐξεπονήθη, εἶναι τὸ ἀληθές καὶ ὡς τοιοῦτον ὑπάρχει αἰδίον, κρατεῖ αἰδίως καὶ δὲν ἰσχύει μᾶλλον ἐν ἑτέρῳ ἢ ἐν ἄλλῳ χρόνῳ. Τὰ μὲν σώματα τῶν διανοιῶν, αἵτινες ἐδημιούργησαν τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ἱστορίαν, παρῆλθον ἀλλὰ τὰ ἔργα αὐτῶν (ἡ ἔννοια, ἡ ἀρχὴ) διαμένουσι· διότι τὸ περιεχόμενον τούτων δὲν εἶναι φαντάσματα, ὄνειροπολήματα, δοξάσματα (ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι ὑπνωτισμὸς) ἀλλὰ νοήματα ἀποκαλυπτόμενα καὶ εἰς τὴν συνείδησιν ἐρχόμενα. Τὰ ἔργα λοιπὸν τῶν διανοιῶν ἐκείνων δὲν ἐναπετέθησαν ἐν τῷ νῶ τῆς Μνήμης ὡς εἰκόνες τοῦ παρελθόντος ἀλλ' ὑπάρχουσι καὶ νῦν τόσον παρόντα καὶ ζῶντα ὅσον καὶ ὅτε ἐγεννήθησαν. Ὑπάρχουσι πράξεις καὶ ἔργα, ἅτινα δὲν ἤρθησαν οὐδὲ κατεστράφησαν ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων· οὔτε ὀθόνη οὔτε μάρμαρον διετήρησεν αὐτὰ οὔτε χάρις οὔτε ἡ μνήμη οὔτε ἄλλα στοιχεῖα, ἅτινα

¹ Ἡ ἀτομικὴ, φέρ' εἰπεῖν, φιλοσοφία ἀποφαίνεται ὅτι τὰ ἄτομα εἶναι τὸ ἀπόλυτον, ὅτι καὶ τὸ πνεῦμα εἶναι ἄτομον. Ἀλλ' ἡ ἀρχὴ ἠλέγχθη, ἀνηρέθη, καὶ δικαίως, διότι τὸ ἄτομον δὲν εἶναι τὸ ἀπόλυτον. Καὶ ὁμως ἡ ἀρχὴ αὕτη διατηρεῖται, πλὴν ὅτι δὲν εἶναι ἡ ὅλη ἔννοια τοῦ ἀπολύτου. Τοιαύτη ἀναίρεσις συμβαίνει εἰς πάσας τὰς ἀναπτύξεις, τὰς πνευματικὰς καὶ τὰς φυσικὰς. Ἡ ἀνάπτυξις ἐπὶ παραδείγματος τοῦ δένδρου εἶναι ἀναίρεσις τοῦ σπόρου, τὰ ἄνθη εἶναι ἡ ἀναίρεσις τῶν φύλλων, ὁ καρπὸς ἀναίρεσις τοῦ ἄνθους· τὸ τελευταῖον εἶναι ὁ καρπός, ὅστις δὲν δύναται νὰ ὑπάρχη, ἂν μὴ προηγηθῶσι πᾶσαι αἱ προγενέστεραι βαθμίδες. Οὕτως ἐκάστη φιλοσοφία ἐμφαίνει διττὴν ὄψιν, θετικὴν καὶ ἀρνητικὴν· ἐξ ὧν ἡ πρώτη ἀναγνωρίζεται ὕστερον, καθὰ συμβαίνει καὶ ἐν τῇ ζωῇ. (Αὐτ. 67).

² Κατὰ ταῦτα ἡ ἐλλιπὴς ἔννοια τοῦ ἀτόμου ἀδυνατεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ βάθος τοῦ πνεύματος. Αἱ θεμελιώδεις ἔννοιαι τοῦ Καρτεσίου εἶναι μὲν λίαν ἐπαρκεῖς εἰς τὴν μηχανικὴν θεωρίαν ἀλλ' οὐδὲν ἕτερον δύναται. (Αὐτ. 67 ἐξ.).

³ Ἐν τῷ Τιμαίῳ τοῦ Πλάτωνος παραδείγματος χάριν ὑπάρχει φιλοσοφία τῆς φύσεως, ἧς ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἀπὸ ἐμπειρικῆς ἔτι ἀπόψεως εἶναι ἄγαν ἐνδεής, διότι ἡ ὑποκειμένη ὡς βᾶσις ἀρχὴ δὲν ἐξαρκεῖ· καὶ δὲν λείπουν μὲν βαθυγνώμονες παρατηρήσεις ἀλλ' αὐταὶ δὲν ἐκπορεύονται ἐκ τῆς τεθείσης ἀρχῆς. (Αὐτ. 68).

εἶναι καὶ αὐτὰ παροδικά, ἀλλὰ διέσωσε μόνον ἢ νόησις (ἢ ἔννοια), ἢ ἀνώλεθρος δηλονότι τοῦ πνεύματος οὐσία, εἰς ἣν οὔτε σῆτες οὔτε κλέπται εἰσδύνουσι. Τὰ ἐπιτεύγματα τῆς νοήσεως ἀποτελοῦσιν αὐτὴν τὴν οὐσίαν τοῦ πνεύματος. Τὸ ὑποκείμενον ἄρα τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας δὲν εἶναι παρελθὸν καὶ νεκρὸν ἀλλ' αἰεὶ παρὸν καὶ ζῶν ¹.

7. Ἴνα ἐπιφανῆ παρὰ τινι λαῷ ἢ φιλοσοφία, ἐπάναγκες νὰ συνυπάρχωσι πολλοί, ἐξωτερικοὶ καὶ ἐσωτερικοί, ὄροι, ὧν πρῶτος εἶναι ἢ ἐπίτευξις ὑλικῆς εὐμαρείας καὶ πνευματικῆς τινος μορφώσεως. Πρέπει δηλαδή οἱ ἄνθρωποι νὰ εἶναι ἀπηλλαγμένοι τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν, νὰ ἔχωσι τὰ ἀπαραίτητα πρὸς ἄνεσιν καὶ ἀπόλαυσιν τῆς ζωῆς μέσα εὐστόχως δὲ παρατήρησεν ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι «σχεδὸν πάντων ὑπαρχόντων τῶν ἀναγκαίων καὶ πρὸς ὁρασίωνην καὶ διαγωγὴν ἢ τοιαύτη φρόνησις (τ. ἔ. ἢ φιλοσοφία) ἤρξατο ζητεῖσθαι» ². Δύναται ἄρα ἡ φιλοσοφία νὰ ὀνομασθῆ εἶδος πολυτελείας, ἐφ' ὅσον ὡς πολυτέλεια χαρακτηρίζονται πᾶσαι ἐκεῖναι αἱ ἀπολαύσεις καὶ ἀσχολίαι, αἵτινες δὲν ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἀνάγκην ὡς τοιαύτην ³. Πρέπει προσέτι νὰ εἶναι συνειλεγμένη πληθὺς γνώσεων καὶ ἀφθονία παραστάσεων, ἐτοίμη πνευματικὴ ἕλη χρήζουσα διασαφήσεως καὶ ἐρμηνείας. Οὐχ ἦττον ἀπαιτεῖται πνευματικὴ ἐλευθερία ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς καταστάσεως στηριζομένη καὶ ὑπ' οὐδεμιᾶς αὐθεντίας εἴτε θρησκευτικῆς εἴτε πολιτικῆς δεσποζομένη· ἀνάγκη τὸ πνεῦμα νὰ μὴ περιορίζηται ὑπὸ οἰουδήποτε κύρους καὶ ἀξιώματος ἀλλὰ νὰ συναισθάνηται ἑαυτὸ ἐλεύθερον ὅπως ἐνεργῆ αὐτοβούλως, εἴτε συμφωνεῖ εἴτε διαφωνεῖ πρὸς τὰς κρατούσας ἀρχάς ⁴.

8. Ἡ φιλοσοφία ἐμφανίζεται ἐν χρόνῳ, καθ' ὃν τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ ἐξῆλθεν ἤδη ἐκ τῆς πνιγηρότητος τῆς πρώτης φυσικῆς ζωῆς καὶ ἔπαυε καταπόνησιν ἐκ τῆς προσοχῆς εἰς τὸ μερικόν, καταλείπον δὲ νῦν τὴν φυσικὴν μορφήν, τὴν δύναμιν τῆς ζωῆς, μεταβαίνει εἰς τὴν σκέψιν καὶ νόησιν. Δύναται τις εἰπεῖν ὅτι, ὅταν ὁ λαὸς ἐξέροχηται ἐκ τῆς συγκεκριμένης αὐτοῦ ζωῆς, ὅταν ἔχη διάκρισιν καὶ χωρισμὸν τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ προσεγγίξῃ πρὸς τὴν ἀπώλειαν, ὅταν περιέλθῃ εἰς κατάστασιν διαστάσεως τῆς ἐσωτερικῆς ὁρμῆς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν πραγματικότητα, ὅταν μὴ

¹ Αὐτ. 68 ἐξ.

² Μετὰ τὰ φυσ. 1, 2. 982. a. 22. ἐξ.

³ Κατὰ τοῦτο βεβαίως εἶναι ἡ φιλοσοφία περιττὴ· ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ πνεύματος εἶναι ἀναγκαιοτάτη, διότι θεραπεύει τὰς ἀνάγκας αὐτοῦ. (Αὐτ. 81).

⁴ Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἀλήθεια ἔχουσα λόγον διάφορον τοῦ τῆς ἀποκεκαλυμμένης ἢ αὐθεντικῆς ἀληθείας. (Αὐτ. 86 ἐξ. 91 ἐξ.).

εὐρίσκη ἐπαρκῆ τὴν ὑφεστῶσαν μορφὴν τῆς θρησκείας, ὅταν τὸ πνεῦμα ἀδιαφορῇ πρὸς τὴν ζῶσαν ὑπαρξιν ἢ μὴ εὐρίσκη ἐν αὐτῇ ἀνάπαυσιν, ὅταν ὁ ἠθικὸς βίος ἀφανίζεται—ὅταν ταῦτα συμβαίνωσι, τότε ἄρχεται ἡ φιλοσοφία. Ἐπὶ τοιούτοις ὅροις τὸ πνεῦμα καταφεύγει εἰς τοὺς χώρους τῆς νοήσεως καὶ ἐναντίον τοῦ πραγματικοῦ κόσμου ἰδρύει τὸ κράτος τοῦ νοῦ. Ὁ τελευταῖος οὗτος συντελεστὴς τῆς γενέσεως τῆς φιλοσοφίας εἶναι ὁ βαθύτατος καὶ σπουδαιότατος καὶ πρέπει νὰ τύχη ἰδιαιτέρας προσοχῆς. Προοδοποίησιν δηλαδὴ τῆς φιλοσοφίας ἀποτελεῖ ἡ κατάστασις ἐκείνη, καθ' ἣν ἡ ἀνθηρότης, ἡ φαιδρότης καὶ χαρὰ τοῦ δημοσίου βίου παρῆλθε¹, ἡ μορφὴ αὐτοῦ ὠχρῶν καὶ ὁ αἰὼν κλίνει εἰς τὴν δύσιν του. Τὴν ἔννοιαν ταύτην ἔχουσιν οἱ βαθυγνώμονες καὶ περιώ-
νυμοὶ λόγοι τοῦ Ἐγέλου «ὅταν ἡ φιλοσοφία μετὰ τῶν ἀφαιρέσεων αὐτῆς ὑποφώσκη, ἔχει ἤδη παρῆλθει ἡ ἀνθηρότης καὶ ζωηρότης τῆς νεότητος»².

9. Τὴν ἀκρίβειαν τῶν εἰρημένων μαρτυρεῖ ἡ τῆς φιλοσοφίας ἱστορία. Ἡ ἰωνικὴ δηλαδὴ φιλοσοφία ἀνεφάνη, ὅτε ἠφανίζετο ἐν Μικρῷ Ἀσίᾳ τῶν ἰωνικῶν πόλεων ἡ ἐλευθερία. Ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων δὲν ἠσμένιζον εἰς τὸν δημόσιον βίον, ὅστις ἐκινδύνευε νὰ καταστραφῇ. Γνωστὸν δὲ ὅτι ὁ Πλάτων ἐπεζήτησε νὰ ἰδρύσῃ κρείττονα πολιτείαν ἐν Σικελίᾳ παρὰ τῷ Διονυσίῳ. Ἡ ἀκμὴ πάλιν τῆς φιλοσοφίας ἐν Ἀθήναις συμπίπτει πρὸς τὴν κατάπτωσιν τοῦ ἐνταῦθα λαοῦ. Εἰς δὲ τὴν Ῥώμην εἰσεχώρησε καὶ διεδόθη ἡ φιλοσοφία, ὅτε διεσειέτο ἡ Ῥωμαϊκὴ πολιτεία καὶ ἠφανίζετο ἡ ἀτίμητος ἐλευθερία, ἐν τοῖς χρόνοις δηλονότι τῆς δυστυχίας τοῦ κόσμου, ὅτε ἡ προτέρα θρησκευτικὴ ζωὴ ἐκλονεῖτο καὶ ἐταλαντεύετο, πάντα δ' εὐρίσκοντο ἐν διαλύσει καὶ ἔτεινον εἰς τι νέον. Καὶ ὅτε τέλος ἡ μεγάλη μὲν καὶ λαμπρὰ ἀλλ' ἐνδομύχως θνησιμαία Ῥωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἔμελλε νὰ πέσῃ, τότε ἡ ἑλληνικὴ διανόησις τὴν ἐσχάτην αὐτῆς ἀνέπεμψε λάμπιν διὰ τῆς ἀλεξανδρειανῆς καὶ μάλιστα τῆς Ῥωμαϊκῆς φιλοσοφίας. Ὡσαύτως δ' ἐν τῷ 15ῳ καὶ τῷ 16ῳ αἰῶνι, ὅτε ἡ γερμανικὴ ζωὴ τοῦ μέσου αἰῶνος προσέλαβε νέαν μορφὴν καὶ ἐπῆλθεν ἡ διάστασις πολιτείας καὶ ἐκκλησίας, τότε ἀνεφάνη ἡ φιλοσοφία καὶ ὕστερον ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις κατέστη αὐτοτελής³.

¹ Ἐν Ἑλλάδι οἱ φιλόσοφοι ἀπέστησαν ἀπὸ τῶν κοινῶν πραγμάτων, ἐγένοντο ἀπράγμονες καὶ ἀπεσύρθησαν εἰς τὸν διανοητικὸν κόσμον. (Αὐτ. 83).

² Αὐτ. 17, 82 ἐξ. Παραπλησία εἶναι καὶ ἡ ἄλλη ἐκείνη περικαλλῆς ἀπόφανσις: «Ἡ Γλαῦξ τῆς Ἀθηναῶν ἄρχεται ἱταμένη εὐθύς ὡς ἐπέλθη τὸ λυκόφως». (7, 37).

³ Αὐτ. 82 ἐξ.

10. Ἡ φιλοσοφία εἶναι ὁ ὄριμος καρπὸς χρονικῆς τινος περιόδου καὶ συνάπτεται στενότερα πρὸς τὰς συγχρόνους τάσεις, αἵτινες κρατοῦσιν ἐν τῇ θρησκείᾳ καὶ τῇ πολιτείᾳ, ἐν τῇ τέχνῃ καὶ τῇ ἐπιστήμῃ, καὶ καλοῦνται συνήθως «τὸ σύγχρονον πνεῦμα». Ἔχει ἄρα ὀρισμένην μορφήν καὶ δὴ σύγχρονον καὶ ὁμόλογον πρὸς τὴν μορφήν τοῦ οἰκείου λαοῦ, πρὸς τὸ πολιτεῦμα καὶ τὴν διακυβέρνησιν, πρὸς τὸν ἠθικὸν καὶ κοινωνικὸν βίον, τὰς συνηθείας καὶ τὰς δεξιότητας, πρὸς τὰ ἔργα τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης, πρὸς τὴν θρησκείαν, τὰς τύχας τοῦ πολέμου καὶ τὰς ἑξωτερικὰς περιστάσεις. Αἱ παντοῖαι τοῦ πνεύματος ἐκδηλώσεις κατοπτρίζονται ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ ὡς ἐν ἐστία, ὡς ἑαυτὴν γνωσκούση ἔννοια. Ἡ πολιτικὴ ἱστορία, ἡ μορφή τοῦ πολιτεύματος, ἡ τέχνη, ἡ θρησκεία καὶ τὰ τοιαῦτα δὲν εἶναι τὰ αἷτια τῆς φιλοσοφίας οὐδὲ τὰνάπαλιν ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ αἷτια ἐκείνων ἀλλὰ πάντα ταῦτα ἔχουσι μίαν καὶ τὴν αὐτὴν κοινὴν ῥίζαν, τὸ σύγχρονον πνεῦμα¹. Τοῦτο δ' εἶναι ὡς ὄργανισμὸς ἔχων μέρη, δι' ὧν διήκει ἡ αὐτὴ ἔννοια καὶ ὁ αὐτὸς σκοπός· εἶναι ὀρισμένη οὐσία, ὀρισμένος χαρακτήρ διέπων πάντα τὰ μέρη καὶ ἑξαγγέλλων ἑαυτὸν ἐν διαφόροις στοιχείοις· εἶναι βᾶσις κοινὴ πάντων τῶν μερῶν, ὅσον καὶ ἂν φαίνωνται ταῦτα διάφορα καὶ ἀντίθετα ἀλλήλων. Τούτων οὕτως ἔχόντων ἡ φιλοσοφία ταυτίζεται πρὸς τοὺς χρόνους αὐτῆς, δὲν ὑπερβαίνει τοὺς οἰκείους χρόνους ἀλλ' εἶναι γνῶσις τῆς οὐσίας αὐτῶν². Ἀφ' ἑτέρου δ' ὅμως ἡ φιλοσοφία κατὰ τὴν μορφήν ἴσταται ὑπὲρ τοὺς ἑαυτῆς χρόνους, καθὰ ἐξετάζουσα καὶ νοοῦσα τὸ οὐσιῶδες πνεῦμα αὐτῶν. Ἐφ' ὅσον εὐρίσκεται ἐν τῷ πνεύματι τῶν χρόνων, ἔχει τὸ πνεῦμα τοῦτο ὡς ὀρισμένον περιεχόμενον· συγχρόνως δὲ ὡς γνῶσις τίθεται ὑπὲρ ἐκεῖνο, ὅποτε ἔχει αὐτὸ ἀντικείμενον. Ἀλλ' ἡ ὑπέρβασις εἶναι μόνον τυπικὴ, διότι τὸ περιεχόμενον τῆς φιλοσοφίας εἶναι οὐδὲν ἄλλο παρὰ τὸ πνεῦμα τῶν χρόνων αὐτῆς. Ἡ φιλοσοφία λοιπὸν εἰσχωρεῖ βαθύτατα εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ αἰῶνος, ἐρμηνεύει καὶ ἑξαγγέλλει αὐτό· τίθεται ὑπεράνω τοῦ συγχρόνου πνεύματος καὶ μεταβαίνει δι' αὐτοῦ εἰς νέαν περίοδον, διὸ καὶ ἔχει κοσμοϊστορικὴν σπουδαιότητα³. Καὶ παρέρχεται μὲν ὁμοῦ μετὰ τοῦ

¹ Τὸ σύγχρονον πνεῦμα μετὰ τῶν ποικίλων ἐκδηλώσεων αὐτοῦ εἶναι παροδικὸν ἀλλ' ἡ λογικὴ ἀλήθεια ἢ ὑποκειμένη ὡς βᾶσις καὶ κανονιστικὴ ἀρχὴ ἐκείνου εἶναι ἀνώλεθρος.

² Ἡ φιλοσοφία, ὅπως καὶ τὸ πρόσωπον, εἶναι τέκνον τῶν οἰκείων χρόνων· οὐδεὶς δύναται νὰ ἐξέλθῃ ἔξω τῶν χρόνων, ὡς καὶ ἔξω τοῦ δέρματος αὐτοῦ. (Αὐτ. 85).

³ Ἐκαστον ἄρα φιλοσόφημα ἔχει σπουδαίαν ἀποστολὴν καὶ εἶναι ἀνά-

αἰῶνος, εἰς ὃν ἀνήκει, ἀλλ' ὡς βαθεῖα ἔννοια καὶ λογικὴ ἀλήθεια διαμένει ἀνώλεθρος καὶ αἶδιος.

11. Στενὴν ἔχει ἡ φιλοσοφία σχέσιν πρὸς τὰς ἐπὶ μέρος ἐπιστήμας, μάλιστα δὲ πρὸς τὴν θεολογίαν καὶ τὴν μυθολογίαν καὶ πρὸς τὴν δημώδη φιλοσοφίαν. Αἱ εἰδικαὶ ἐπιστῆμαι ἔχουσιν ὡς στοιχεῖον αὐτῶν τὴν γνῶσιν καὶ νόησιν, ὅπως ἔχει καὶ ἡ φιλοσοφία· διαφέρουσι δ' ὅμως κατὰ τὸ ἀντικείμενον, διότι ἐκεῖναι μὲν ἀναφέρονται εἰς τὰ πεπερασμένα καὶ τὰ φαινόμενα, αὕτη δὲ εἰς τὸ ἄπειρον καὶ τὴν οὐσίαν¹. Ἐπειτα αἱ μερικαὶ ἐπιστῆμαι προϋποθέτουσι τοὺς ἐσχάτους λόγους καὶ αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα, ἔστω καὶ ἂν πηγὴ αὐτῶν εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ἐμπειρία ἢ τὸ συναίσθημα, ἡ φυσικὴ ἢ ἐπίκτητος ἔννοια τοῦ δικαίου. Ὡς πρὸς δὲ τὴν μέθοδον προϋποθέτουσι τὴν Λογικὴν, τοὺς διορισμοὺς καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς νοήσεως².

12. Μετὰ τῆς τέχνης καὶ μάλιστα τῆς θρησκείας³ ἔχει ἡ φιλοσοφία κοινὸν τὸ καθολικὸν ἀντικείμενον· διότι ἀσχολεῖται καὶ αὕτη οὐχὶ περὶ τὸ πεπερασμένον καὶ παροδικὸν ἀλλὰ τὸ ἄπειρον καὶ αἶδιον. Ὅπως ἡ θρησκεία οὕτω καὶ ἡ φιλοσοφία ἔχει ἀντικείμενον τὸν καθολικὸν καὶ καθ' ἑαυτὸν ὑπάρχοντα λόγον⁴. Ἀλλ' ἐνῶ ἔχουσιν ἀμφοτέραι τὸ αὐτὸ περιεχόμενον, διαφέρουσι κατὰ τὴν μορφήν· ἡ μὲν θρησκεία θέλει νὰ οἰκειωθῇ τὸ ἀντικείμενον ἐκεῖνο διὰ τῆς κατανύξεως καὶ εὐλαβείας ἡ δὲ φιλοσοφία διὰ τῆς λογικῆς γνώσεως⁵· ἐκείνη μὲν, ὡς καὶ πρόσθεν

λογον πρὸς τὴν σύγχρονον αὐτῶν περίοδον, ἧς τὸ πνεῦμα ἐρμηνεύει καὶ ἐκφράζει. (Αὐτ. 84 ἐξ.).

¹ Ἡ φιλοσοφία ἀσχολεῖται καὶ περὶ πεπερασμένα πράγματα ἀλλὰ μόνον καθ' ὅσον ταῦτα μένουσιν, ὡς εἶπεν ὁ Σπινόζας, ἐν τῇ θεῖᾳ ἰδέᾳ (sub specie aeternitatis). (Αὐτ. 92).

² Τὰ ὅρια τῆς φιλοσοφίας δὲν εἶναι πάντοτε καὶ πανταχοῦ τὰ αὐτά. Ἐνίοτε εἰς τὴν φιλοσοφίαν καταλέγεται ἡ γενικὴ μόρφωσις ἢ ἠθικαὶ καὶ οικονομικαί, φυσικαὶ καὶ ἄλλαι τοιαῦται θεωρίαι. Ἐρχεται εἰς τὸν λαὸν χρόνος, ὅτε τὸ πνεῦμα ζητεῖ νὰ γνωρίσῃ τὰς αἰτίας τῶν ὄντων ἢ νὰ ἐκφράσῃ γενικὰς ἀρχὰς περὶ τῆς ἠθικῆς. Τότε δὴ λέγομεν ὅτι ὁ λαὸς ἀρχεται νὰ φιλοσοφῇ. Κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα ἦσαν τὰ δόγματα τῆς ἐκκλησίας καθιερωμένα ὡς καθολικαὶ ἀλήθειαι. Ἀλλ' ὕστερον ἀντὶ τῆς αὐθεντίας ἐτέθη ἕτερος τῆς ἀληθείας πηγὴ ἀντικειμένη πρὸς τὴν ἐξ ἀποκαλύψεως ἀλήθειαν. (Αὐτ. 87—92).

³ Ἐν ταῖς θρησκείαις ἐναπέθεσαν οἱ λαοὶ τὰς δοξασίας αὐτῶν περὶ τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου καὶ τῆς φύσεως τοῦ πνεύματος, ὡς καὶ περὶ τῆς πρὸς ἐκεῖνο σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου. (Αὐτ. 93).

⁴ Περὶ τῆς σχέσεως φιλοσοφίας καὶ θρησκείας διαλαμβάνει ὁ Ἐγγελος καὶ ἐνταῦθα ἐκτενῶς (σ. 92—114).

⁵ Δὲν πρέπει ὅμως ἡ διαφορὰ αὐτῶν νὰ ἐκληφθῇ οὕτω γενικὴ, ὥστε νὰ

ἐλέχθη, πορίζει εἰς τὸ περιεχόμενον αὐτῆς τὸν τύπον τῆς πίστεως αὕτη δὲ τὸν τῆς γνώσεως¹. Ὅτι ὅμως ἡ φιλοσοφία ἴσταται ὑπὲρ τὴν θρησκείαν, μαρτυρεῖ τὸ ὅτι τὰ δύο τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως μέρη (ἡ συνείδησις τοῦ βυθισμοῦ καὶ ἡ ἀπόλυτος οὐσία, εἰς ἣν γίνεται ὁ βυθισμός) συνάπτονται ἐν τῇ φιλοσοφικῇ νοήσει εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτό². Βεβαίως³ περιέρχεται ἡ φιλοσοφία ἐν τῇ ἀναπτύξει αὐτῆς εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν θρησκείαν⁴ ἀλλ' ἐν τέλει καταλήγει εἰς πλήρη μετ' αὐτῆς διαλλαγὴν καὶ ἔνωσιν⁵. Ἡ συγγένεια αὐτῶν εἶναι εὐνόητος τῷ ἐνθυμουμένῳ ὅτι ἡ θρησκεία πρόκειται νὰ ἔχη τὴν συνείδησιν τοῦ ἀληθινοῦ, τοῦ πνευματικοῦ, ὅτι ὀφείλει νὰ ἔχη τὴν μορφήν τοῦ λόγου ἢ ἄλλως ἡ συνείδησις τοῦ ἀληθινοῦ ὀφείλει νὰ ἔχη τὴν μορφήν τῆς θρησκείας⁶.

13. Ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν μυθολογίαν ἔχει σχέσιν ἡ φιλοσοφία· διότι, ὅπως αἱ θρησκείαι τῶν λαῶν οὕτω καὶ αἱ μυθολογίαι, ὅσον καὶ ἂν φαίνονται ἀπλαῖ καὶ ληρώδεις, ὅμως περιέχουσιν ἐννοίας, καθολικοὺς

νομισθῆ ὅτι ἡ νόησις ἀνήκει μόνον εἰς τὴν φιλοσοφίαν, οὐχὶ εἰς τὴν θρησκείαν. Ἀμφότεραι εἶναι σφόδρα συγγενεῖς καὶ ἐνίοτε συνάπτονται θεολογία καὶ φιλοσοφία εἰς ἀδιάσπαστον ἐνότητα· ἐν τῇ περσικῇ καὶ τῇ Ἰνδικῇ θρησκείᾳ εἶναι ἐκπεφρασμέναι βαθεῖαι καὶ ὑψηλαὶ θεωρητικαὶ ἐννοιαί. Γνωστὸν δὲ πάλιν ὅτι ἡ χριστιανικὴ θρησκεία εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένη πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ ὅτι ἡ σχολαστικὴ φιλοσοφία εἶναι κατ' οὐσίαν θεολογία. (Αὐτ. 93 ἐξ. 95 ἐξ.).

¹ Αὐτ. 92 ἐξ. 101 ἐξ. 110. 111 ἐξ. 125. «Ἡ θρησκεία ἔχει μὲν κοινὸν μετὰ τῆς φιλοσοφίας τὸ περιεχόμενον, τὸ ἀντικειμενικὸν μέρος, ἀλλὰ τοῦτο ἔχει ἐν μορφῇ εἰκονικῇ».

² Αὐτ. 109.

³ Οἱ παλαιότεροι Ἕλληνες φιλόσοφοι ἠνόουν κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν θρησκείαν τοῦ λαοῦ ἢ τοῦλάχιστον δὲν ἀντετάττοντο πρὸς αὐτήν. Ἀλλ' οἱ μετέπειτα, ὡς ὁ Ξενοφάνης, καθήπτοντο σφοδρῶς τῶν θρησκευτικῶν τοῦ λαοῦ δοξασιῶν. Ὁ Σωκράτης κατηγορήθη ὅτι ἐδίδασκεν ἄλλους θεοὺς καὶ εἰσήγε καινὰ δαιμόνια, εἰ καὶ ἐτήρει εὐλαβῶς τῆς κρατούσης θρησκείας τοὺς τύπους. Ὁ δὲ Πλάτων ἠγανάκτει κατὰ τῶν ποιητῶν καὶ τῶν θεῶν αὐτῶν. Καὶ ὕστερον ἐν τοῖς χριστιανικοῖς χρόνοις δὲν ἔλειπεν ἡ ἀντίθεσις τοῦ «λεγομένου λόγου» πρὸς τὴν «λεγομένην πίστιν», καί, ἵνα ἐπαναλάβωμεν τὴν ὠραίαν τοῦ φιλοσόφου ποιητικὴν καὶ μεταφορικὴν ἔκφρασιν, «ἡ οὐπω τελειωθεῖσα φιλοσοφία, ὁ νέος οὗτος ἀετὸς ἵπταται πρὸς τὸν ἥλιον τῆς ἀληθείας ἀλλ' ὡς ἀρπακτικὸν ἔτι πτηνὸν στρέφεται κατὰ τῆς θρησκείας καὶ καταπολεμεῖ αὐτήν». (Αὐτ. 110 ἐξ.).

⁴ Ἐὰν ἡ θρησκεία—παρατηρεῖ ὁ Ἔγγελος—ἐμμένουσα ἐν τῇ ἀφηρημένῃ αὐτῆς ἀυθεντίᾳ ἰσχυρίζεται ἐναντίον τῆς νοήσεως ὅτι «πύλαι Ἄδου οὐ μὴ κατισχύσουσιν αὐτῆς» πρόκειται νὰ ὑπομνησθῆ ὅτι αἱ πύλαι τοῦ Λόγου εἶναι ἰσχυρότεροι τῶν πυλῶν τοῦ Ἄδου—οὐχὶ ἵνα ἐπικρατήσωσι τῆς Ἐκκλησίας ἀλλ' ἵνα διαλλαγῶσι πρὸς αὐτήν. (Αὐτ. 113).

⁵ Αὐτ. 114.

διορισμούς, τὸ ἀληθές· ἢ, ἀκριβέστερον εἰπεῖν, ἔχουσιν ὡς βάσιν τὸ δομέμφυτον τῆς λογικότητος. Ἐν τῇ μυθολογίᾳ, ἣτις εἶναι μὲν προῖον τῆς φαντασίας ἀλλ' οὐχὶ τῆς αὐθαιρεσίας, πρέπει τὸ νοοῦν πνεῦμα νὰ ἀναζητῇ τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον, τὴν ἔννοιαν, τὸ λανθάνον καὶ ἐν σπέρματι ἐνυπάρχον φιλοσόφημα, καθ' ὅνπερ τρόπον ἀνιχνεύει καὶ ἐν τῇ φύσει τὸν λόγον¹. Λέγομεν δὲ περὶ ἀναζητήσεως, διότι ἡ ἔννοια ἐν τῇ μυθολογίᾳ ἐκφράζεται κατὰ τρόπον αἰσθητόν, οὐχὶ καθαρῶς ἀλλ' εἰκονικῶς, καὶ ἀναμειγνύεται μετὰ πολλαπλῆς τυχαίας καὶ ἐξωτερικῆς ὕλης². Ἐν πολλαῖς μυθολογίαις ἐνυπάρχουσιν εἰκόνες καὶ ἅμα ἡ σημασία αὐτῶν, τουτέστιν αἱ εἰκόνες συνεπάγουσιν εὐθύς τὴν ἔννοιαν³. Πᾶσαι δὲ πάλιν αἱ θρησκείαι ἔχουσι στοιχεῖα ταλαντευόμενα μεταξὺ εἰκόνων καὶ ἐννοιῶν. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη ὁμως σύγκρασις καὶ μεῖξις κεῖται ἐκτὸς τῆς φιλοσοφίας⁴.

Ὡς συγγενὴς πρέπει νὰ μνημονευθῇ καὶ ἡ δημώδης φιλοσοφία, ἣτις ὡσαύτως ἀσχολεῖται περὶ γενικώτατα, τὸν θεὸν καὶ τὸν κόσμον. Καὶ αὕτη μεταχειρίζεται τὴν νόησιν πρὸς γνῶσιν τῶν ἀντικειμένων τούτων. Ἐνταῦθα ἀνήκουσιν ὅσοι (ὡς ὁ Κικέρων) ἐκ τῆς πείρας τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἰδίας αὐτῶν θυμικῆς διαθέσεως ὁρμώμενοι ἀποφαίνονται περὶ τῶν μεγάλων καὶ σπουδαίων τοῦ ἀνθρώπου ζητημάτων. Εἰς τὴν αὐτὴν τάξιν καταλέγονται οἱ ἐνθουσιασταὶ καὶ μυστικοί, οἵτινες (ὡς ὁ

¹ Κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἀνηρέυνησαν ἤδη τὴν μυθολογίαν οἱ νέοι πλατωνικοὶ καὶ ἐκ τῶν συγχρόνων τοῦ Ἐγέλου ἰδίᾳ ὁ φίλος αὐτοῦ Kreuzer. Ἡ κατὰ τῆς μεθόδου ταύτης (τῆς συμβολικῆς) ἐπεγειρομένη ἔνστασις, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὑπαβάλλωμεν εἰς τὸν μῦθον φιλοσόφημα, ὅπερ οἱ παλαοὶ ἐκεῖνοι δὲν εἶχον σκεφθῆ, εἶναι ἔνστασις ἐν μέρει ὀρθή. Διότι οἱ ἀρχαιότεροι δὲν εἶχον σχηματίσει τοιαύτην φιλοσοφίαν διὰ συνειδητῆς νοήσεως. Ὅτι ὁμως ἀνάλογον περιεχόμενον ὑπάρχει ἐν τοῖς μύθοις κεκρυμμένον καὶ συγκεκαλυμμένον, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ διαμφισβητήσωμεν. (Αὐτ. 114 ἐξ.).

² Ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἐξετάζει ἐκεῖνα μόνον τὰ φιλοσοφήματα, ὅσα ἔχουσι τὴν μορφήν τῆς ἐννοίας, οὐχὶ δὲ ὅσα ὑποτυπωδῶς λανθάνουσιν ἐν τῇ θρησκείᾳ καὶ τῇ μυθολογίᾳ. (Αὐτ. 115 ἐξ.).

³ Οὕτως αἱ ἐν τῇ μυθολογικῇ τῶν Περσῶν θρησκείᾳ κρατοῦσαι δοξασίαι αἱ συναφεῖς πρὸς τὸν Ὄρομάσδην καὶ τὸν Ἀρειμάνιον παρέχουσι διορισμούς, οἵτινες δὲν εἶναι ἀπλαῖ εἰκόνες ἀλλὰ πρόσκεινται μᾶλλον πρὸς τὴν ἔννοιαν.

⁴ Εἶναι ἀληθές ὅτι φιλόσοφοί τινες (καὶ δὴ καὶ ὁ Πλάτων) ἀναμειγνύουσι μετὰ τῶν ἐννοιῶν συμβολικὰς εἰκόνας καὶ μύθους· ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα εἶναι πλημμελές. Ὁ συγκρούπων ἐννοίας ἐν συμβόλῳ δὲν ἔχει ἐννοίας. Καθόλου δὲ ὁ μῦθος δὲν εἶναι πρόσφορον μέσον πρὸς δήλωσιν ἐννοιῶν. Ὁ Ἀριστοτέλης εὐλόγως λέγει (Μετὰ τὰ φυσ. 3, 4) «περὶ τῶν μυθικῶς σοφισομένων οὐκ ἄξιον μετὰ σπουδῆς σκοπεῖν». (Αὐτ. 116 ἐξ. 120 ἐξ.).

Pascal) έταστικόν όίπτουσι βλέμμα εις τὰ ύψιστα προβλήματα και μετά γοητείας εκφράζουσι τούς στοχασμούς αυτών. 'Αλλ' ή τοιαύτη φιλοσοφία ενέχεται εις τὸ ελάττωμα ότι κυριώτατον τῆς ἀληθείας κριτήριο θεωρεῖ τὸ συναίσθημα¹.

14. 'Η φιλοσοφία είναι συμφυῆς πρὸς τὴν συνείδησιν τῆς ἐλευθερίας και κατ' ἀκολουθίαν ή πρόοδος εκείνης είναι και πρόοδος ταύτης. 'Η φιλοσοφία επιφαίνεται εκεί, όπου τὸ άτομον γινώσκει εαυτὸ ὡς άτομον ἔχον ἀπειρον ἀξίαν, ήτοι όπου τὸ ὑποκείμενον ἐπέτυχε τῆς συνειδήσεως τῆς προσωπικότητας. 'Εν τῇ ιστορίᾳ δὲ μόνον εκεί αναφαίνεται, ἐνθα μορφοῦνται ἐλεύθεροι πολιτεῖαι. Τὸ πνεῦμα πρέπει πρότερον νὰ χωρισθῆ ἀπὸ τῆς φυσικῆς αὐτοῦ βουλήσεως, ἀπὸ τοῦ βυθισμοῦ εις τὴν ὕλην. Τοιοῦτό τι δὲν συνέβη ἐν τῇ 'Ανατολῇ ἀλλὰ τὸ πρῶτον ἐν τῇ 'Ελλάδι· εκεί μὲν ὑπάρχει δεσποτεία και κρατεῖ ὁ φόβος τοῦ κυρίου², ἐνταῦθα δὲ, ἐν τῷ ἐλληνικῷ κόσμῳ, ἀνθιεῖ ή πραγματικὴ ἐλευθερία ἀλλ' ἐν ὠρισμένη εἰσέτι μορφῇ και τινι περιορισμῷ, διότι ὑπῆρχον ἐν αὐτῷ δοῦλοι και ή δουλεία ήτο ὅρος τῶν πολιτειῶν. Τὴν ἐν τῇ 'Ανατολῇ, τῇ 'Ελλάδι και τῷ γερμανικῷ κόσμῳ ὑπάρχουσαν ἐλευθερίαν χαρακτηρίζοντες κατὰ γενικὸν τρόπον δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ότι ἐν μὲν τῇ 'Ανατολῇ ἐλεύθερος είναι μόνον εἷς (ὁ δεσπότης), ἐν δὲ τῇ 'Ελλάδι ἐλεύθεροι είναι τινές, ἐν δὲ τῇ γερμανικῇ ζωῇ πάντες, διότι ἐν αὐτῇ ὁ ἄνθρωπος είναι ὡς ἄνθρωπος ἐλεύθερος³.

15. Κατὰ ταῦτα δύο ὑπάρχουσι φιλοσοφίαι, ή ἐλληνικὴ και ή γερμανικὴ, ἐξ ὧν εκείνη μὲν εἰσεχώρησε και εις τὸν ῥωμαϊκὸν κόσμον αὕτη δὲ είναι φιλοσοφία κρατοῦσα ἐν τῷ χριστιανισμῷ· εκείνη ἀνέπτυξε τὴν ἔννοιαν μέχρι τῆς ιδέας, αὕτη συνέλαβε τὴν ἔννοιαν ὡς πνεῦμα. 'Επειδὴ δὲ ή γερμανικὴ φιλοσοφία διαιρεῖται εις τὴν τοῦ μέσου αἰῶνος και τῶν νεωτέρων χρόνων, διακρίνεται ή τῆς φιλοσοφίας ιστορία εις τρεῖς μεγάλας περιόδους· ήτοι α) τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν, ήτις ἄρχεται ἀπὸ τοῦ Θαλοῦ και λήγει εις τὴν νέαν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν τὴν ὑπὸ τοῦ Πλωτίνου ἀναπτυχθεῖσαν και διὰ τοῦ Πρόκλου κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα τελειωθεῖσαν, περιλαμβάνει ἄρα χιλίων περίπου ἐτῶν χρονικὸν διάστημα, οὔ τὸ τέλος συμπίπτει πρὸς τὴν μετανάστασιν τῶν λαῶν και

¹ Αὐτ. 125 ἐξ.

² 'Ανάλογος είναι και ή θρησκεία. 'Ο πρὸέχων τρόπος τῆς διαλλαγῆς είναι ὁ τῶν μορφῶν τῆς φύσεως προσωποποιουμένων και τιμωμένων. 'Αλλὰ πέρα τοῦ περιεχομένου τῆς φύσεως ἀνυψοῦται ή συνείδησις εις τὸ ἀπειρον, οὔ ή δύναμις ἐμποιεῖ φόβον και οὔ ἔναντι τὸ άτομον θεωρεῖ εαυτὸ ὡς συμβεβηκός. (Αὐτ. 131).

³ 'Ιδὲ και πρόσθεν σελ. 223.

τὴν κατάλυσιν τοῦ δυτικοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους· β) τὴν φιλοσοφίαν τοῦ μέσου αἰῶνος, ἣτις εἶναι ἡ σχολαστικὴ διαδοθεῖσα εἰς τοὺς Ἄραβας καὶ τοὺς Ἰουδαίους καὶ περιλαμβάνουσα ὡσαύτως χίλια καὶ ἐπέκεινα ἔτη· γ) τὴν νεωτέραν φιλοσοφίαν, ἣτις ἀρχεται ἀπὸ τοῦ Βάκωνος, τοῦ Ἰακώβου Böhme καὶ τοῦ Καρτεσιῦ ¹.

¹ Αὐτ. 135—145. Μόλις ἀπὸ τοῦ ἔτους 1825 ἤρξατο ὁ Ἐγγελοσ νὰ δια-
τρίβῃ περὶ τὴν κατὰ τὴν Ἀνατολὴν διανόησιν καὶ προτάσῃ τῆς διεξοδικῆς
αὐτοῦ ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας μικρὸν τμῆμα ἐπιγραφόμενον «Ἀνατολικὴ φιλο-
σοφία». (151—184). Ἡ λεγομένη ἀνατολικὴ φιλοσοφία εἶναι θρησκευτικὴ περὶ
κόσμου διανόησις δυναμένη εὐχερῶς διὰ τοῦτο νὰ θεωρηθῇ ὡς φιλοσοφία,
διότι αἱ θρησκευτικαὶ παραστάσεις ἔχουσι τὸν χαρακτῆρα γενικῶν ἀντιλήψεων,
γενικῶν ἀρχῶν, αἵτινες ἔνεκα τῆς καθολικότητος αὐτῶν παρέχουσι τὴν ἔμφασιν
φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν, φιλοσοφημάτων. (Βεβαίως ἔχουσιν αἱ θρησκευτικαὶ δοξα-
σῖαι καὶ ἀτομικὰς μορφάς, οἷαι αἱ τοῦ Βράχμα, τοῦ Βισνοῦ, τοῦ Σίβα, ἀλλ' ἡ
ἀτομικότης εἶναι μόνον ἐπιπολαία καὶ ἔνεκα τῆς ἐλλείψεως ἐλευθερίας ἠκιστα
σταθερά). Ἡ ἔκφρασις «Ἀνατολικὴ φιλοσοφία» χρησιμοποιεῖται μάλιστα περὶ
τῆς περιόδου, καθ' ἣν αἱ μεγάλαι θεωρίαι τῆς Ἀνατολῆς ἤλθον εἰς ἐπαφὴν
πρὸς τὴν Δύσιν, πρὸς τὴν χώραν δηλονότι τοῦ μέτρου, ὅπου ἐπικρατεῖ τὸ
πνεῦμα τῆς ὑποκειμενικότητος· τοῦτο δὲ συνέβη κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας
τοῦ χριστιανισμοῦ. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δύσεως τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας
καὶ τῆς πτώσεως τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους ἐδέσποξε θρησκευτικὴ τις φιλοσοφία
ἀνατολικῆς καταγωγῆς, ἥς βᾶσις ἦτο ἡ πανθεϊκὴ θεωρία περὶ τῆς παντοδυνα-
μίας τοῦ θεοῦ καὶ τῆς οὐδενείας πάντων τῶν καθ' ἕκαστον. Ἐνεκα τῆς ἐπιδρά-
σεως ταύτης ἐξετάζει συντόμως ὁ Ἐγγελοσ δύο κυρίας ἀνατολικὰς φιλοσοφίας,
τὴν σινικὴν καὶ τὴν Ἰνδικήν.

Σινικὴ φιλοσοφία εἶναι α) ἡ ἠθικὴ διδασκαλία τοῦ Κομφουκίου
(Kon=fut=see), περὶ τὸ 500 π. Χ. γενομένου, οὗ τὰ βιβλία μεγίστης ἀξιούνται
παρὰ τῶν Σινῶν τιμῆς καὶ θεωροῦνται ἀύθεντικά· β) ἡ ἐν τῷ ἀρχαίῳ βιβλίῳ
Y=King (βιβλίῳ τῶν ἀρχῶν) περιεχομένη καὶ εἰς τὸν Fohi ἀποδιδομένη
θεωρία τῶν κατηγοριῶν ἢ γενικῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν σημείων αὐτῶν, ἅτινα οἱ
Σῖναι ὑπολαμβάνουσι ὡς βᾶσιν τῶν γραμμάτων καὶ τῆς φιλοσοφίας. Κατὰ
ταύτην δὴ τίθενται δύο θεμελιώδη σημεία (μία ὀριζόντιος γραμμὴ (—) καὶ
ἑτέρα εἰς δύο διακεκομμένη (— —)), ἐξ ὧν ἐκεῖνο μὲν ἐμφαίνει τὸ τέλειον, τὸν
πατέρα, τὸ ἀνδρικόν, τὴν ἐνάδα, τὴν κατάφασιν, τοῦτο δὲ τὸναντίον τὸ ἀτελές,
τὴν μητέρα, τὸ γυναικεῖον, τὴν δυάδα, τὴν ἀπόφασιν. Ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ
ἀμφοτέρων γεννῶνται τέσσαρα σχήματα καὶ ἐκ τούτων πάλιν ἄλλα ὀκτώ δη-
λοῦντα τὸν οὐρανὸν ἢ αἰθέρα, τὸ καθαρὸν ὕδωρ, τὸ καθαρὸν πῦρ, τὴν βροντήν,
τὸν ἄνεμον, τὸ κοινὸν ὕδωρ, τὰ ὄρη, τὴν γῆν. (Αἱ τοιαῦται περὶ ἀριθμῶν θεω-
ρίαι ποιῶσι προφανῆ τὴν ὁμοιότητα τῆς σινικῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν πυθα-
γόρειον διδασκαλίαν)· γ) ἡ ὑπὸ τοῦ παλαιοτέρου τοῦ Κομφουκίου Λαότσε
(Lao=tsö) εἰσηγηθεῖσα θεωρία, καθ' ἣν ὁ Λόγος (Ταο) εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ
οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ὁ αἴτιος τοῦ σύμπαντος. Ὁ Λόγος παρήγαγε τὸ ἔν, τὸ δ' ἐν
τὴν δυάδα, τὰ δὲ δύο τὴν τριάδα, ἡ δὲ τριάς τὸν σύμπαντα κόσμον, περιβαλλό-